

ОСТРОВИ ПАМ'ЯТІ
ISLANDS OF MEMORY

О С Т Р О В И
П А М ' Я Т І

Збірка «Острови пам'яті» з додатком у перекладі англійською та івритом — це есеї, написані під час літературної резиденції, що тривала у Бучачі впродовж вересня-грудня 2021 року. Гостями резиденції були українські письменники Маркіян Прохасько, Борис Херсонський та Діана Ключко. Видання та переклад цієї книги стали можливими завдяки підтримці Канадського благодійного фонду «Українсько-єврейська зустріч».

AGNON
LITERARY
CENTER

Ukrainian
Jewish
Encounter

Українсько-
Єврейська
Зустріч

Збірка є проєктом Літературного центру імені Аґнона — організації, що діє у Бучачі, рідному містечку Нобелівського лауреата з літератури (1966 р.) Шмуеля Йосефа Аґнона. Мета Літературного центру — окреслити Бучач на літературній мапі країни, організовуючи у ньому зустрічі, презентації, літературні мандрівки, видавничі проєкти.

© Діана Клочко
© Маркіян Прохасько
© Борис Херсонський

ОСТРОВИ ПАМ'ЯТІ
ISLANDS OF MEMORY

אִיֵּי זְכוֹר

Видання друкується в авторській редакції.
Колаж на обкладинці: Віра Саченко.

Переклад та редагування англійською: Марта Д. Олійник, Пітер Бейджер.
Переклад івритом: Аня Хромова.
Редагування українською: Мар'яна Максим'як.
Дизайн, верстка: Дмитро Садовий.

Гарнітура Arial, Clear Sans.
Мови видання: українська, англійська, іврит.
6,15 умовних друкованих аркушів.
Передано в друк 25 вересня 2025 року.
Наклад 50 примірників.

Видавництво «Крок»
Свідоцтво ДК No.3538 від 30.07.2009 року
а/с 554, Тернопіль-27, Україна, 46027
KrokBooks.com

Діана Ключко, Маркіян Прохасько, Борис Херсонський.
Острови пам'яті. — Тернопіль: Видавництво «Крок», 2025. — 158 с.

ISBN 978-617-692-952-9

Діана Клочко
Маркіян Прохасько
Борис Херсонський

О С Т Р О В И
П А М ' Я Т І

Про проект

«Острови пам'яті» — видання, котре стало підсумком літературної резиденції в Бучачі, що тривала впродовж вересня-грудня 2021 року. Це вже третя резиденція, котра збирає в Бучачі українських письменників довкола літературної спадщини уродженця цього містечка письменника, Нобелівського лауреата Шмуеля Йосефа Аґнона. З часу діяльності резиденції в Бучачі від 2016 року її учасниками стали письменники Софія Андрухович, Андрій Любка, Євгенія Сенік, Олексій Чупа, Василь Махно, Євгенія Кононенко.

Головна ідея проєкту — дати можливість резидентам відчувати себе гостями, постояльцями у Бучачі, як це зробив свого часу Аґнон, востаннє завітавши до рідного міста у міжвоєнний період минулого століття, і на основі вражень описати власні спостереження у текстах. Цією резиденцією ми хочемо привернути увагу до Бучача, як рідного міста Нобелівського лауреата, а також до теми малих міст і їх літературної спадщини. У 2021 році учасниками літературної резиденції були українські письменники Маркіян Прохасько, Борис Херсонський та Діана Ключко.

Есеї, котрі були написані учасниками впродовж перебування в Бучачі, сьогодні зібрано під однією обкладинкою з додатком у перекладі англійською та мовою іврит. Медіа-партнерами проєкту стали ресурси: часопис Критика, інтернет-видання Збруч і Читомо, де під час проєкту були опубліковані усі тексти, написані в межах резиденції. Проєкт та видання збірки стали можливими завдяки підтримці Канадського благодійного фонду «Українсько-єврейська зустріч».

Діана Клочко

Про сходи, що зникли,
але є

Є міста, що постали на пагорбах, хоча сліди найдавніших поселень у них все ж таки знаходять в долинах і ярах, у низинах. Бучач — саме з таких: його форма нині схожа на чашу, стінками котрої стікають не так води, як шляхи, — до центру, чи не найнижчої точки міста, звідки стримить Ратуша, флюгер якої видно звідусіль.

Дороги, стежки, хідники, а найприкметніше – сходинок і сходи, так чи так, а приводять подорожніх до того місця, де колись було джерело, біля якого і постала Ратуша. Місто більше ніж два з половиною століття закручується навколо стрункої будівлі, ніби якийсь равликовий табір, що несе мушлі свої домівок, з усіх сил утримуючи їх на крутих схилах.

Здається, бучачани впродовж цих століть тільки й думали, як зупиняти ковзання стінками велетенської чаші навколишніх пагорбів, як їх укріпити, щоб вони не звалюватись на Ратушу: підпирні стінки й стіночки терасок, на яких росте городина, дерева і квіти, тримають схилів і будинки, стіни яких мають різну висоту. Тому й до кількох дверей ведуть сходи з різною кількістю сходинок.

Звісно, місто було задовго до Ратуші, та відколи її звели – вже не могло її оминати. Надто артистичною була ця адміністративна будівля, де практикували міське самоврядування.

Побудована з білого і ледь жовтуватого каменю, вона мала двох творців. У середині XVIII століття архітектор Бернارد Меретин зі скульптором Йоганом Пінзелем придумали, як удекорувати тричастне тіло Ратуші, аби ще й пишно пошанувати мецената й фактичного власника цих земель – магната, урядника Речі

Посполитої, старосту кількох міст Київщини, володаря «бучацького ключа» Миколу Василя Потоцького. Особистість ексцентрична, він фінансував коштовне будівництво, і, ймовірно, саме йому були присвячені скульптурні зображення «десяти подвигів Геракла», колись розміщені на парапеті над другим поверхом. Меретин придумав елегантну форму, Пінзель створив об'ємну 12-частинну алегорію того, як високо треба підніматись до міської влади, і хто стоїть над нею.

Дослідники вважають, що Ратуша мала не лише гвинтові дерев'яні сходи, якими й нині можна зійти всередині будівлі аж на вершечок, до годинника, оберненого циферблатами на чотири боки. Археологічні дослідження підказують, що мали бути значно імпозантніші, зовнішні сходи, якими й крокували містяни на другий поверх, до кімнат, де сиділи міські урядники. Саме ті сходинки щоденно привчали до сходження у «владні кабінети» як до піднесення над землею, щоб побачити над порталом і герб Потоцького, і його «подвиги». Вивищення конкретної особи за допомогою порівняння з античними образами було цілком прийнятним у риторичі й мистецтві тих часів. І, ймовірно, лестило впливовому магнату, чий герб на Ратуші розміщено приблизно так, як герб Шептицьких на львівському соборі святого Юра. Припускаю, сходи бучацької Ратуші також були віддалено подібними на сходи головного храму греко-католиків, бо куми Меретин і Пінзель під час зведення храму могли саме у Бучачі технологічно випробувати, як створити маєстатичну композицію, де поєднуються конструкція, декор і фізичне сходження до містичних небес.

Те, що у Бучачі поставало з найглибшого місця долини, у місті Лева втілилось на Святоюрській горі.

Коли у середині XIX ст. на площі біля Ратуші запалали дерев`яні ятки єврейського ринку – вигадливі сходи прийняли на себе удар вогняної стихії. Пишна конструкція тріснула і обвалилась, а Ратуша встояла. Відтоді візуальна ілюстрація «підйому до влади» зникла, аналогія із львівським храмом стала нечіткою, античні алюзії у скульптурах вивітрувались швидше, ніж виразні контури дванадцяти фігур на парапетах. Рештки кам`яних сходів розтягнули на дрібні потреби, і, здавалось, пам`ять про них, роздрібнених на мільйони безформенних шматків, вже не відродиться. Фотографували Ратушу вже без натяку на зовнішні сходи, та й використовувати її стали для іншого.

А все ж недарма Пінзеля вважають «таємничим майстром», навіть і фрагменти творів якого впливають на дійсність.

Кожного разу, коли у місті будували новий дім або прибудову до старішого, там обов`язково лаштували сходи. Вузькі, звивисті, вони з`являлись і між будинками, поєднуючи різні вулиці й рівні міста, вели до ґаночків, веранд, ставали приступочками під дверима кам`яниць і непримітних хлівчиків, приватних помешкань і офіційних закладів, до крамниць, пивниць і льохів, — потроху, рік за роком, сходи покрили усі стінки велетенської чаші. Долини, на якій, дивлячись на Ратушу, будувалось місто.

Сходи, якими підносились до міської влади, зникли. Вони перетворились на сходи із малюнків Ешера, якими люди мандрують один до одного. Бо влади змінюються, а містяни залишаються.

А ще є натяки, підказки.

На стінах Ратуші, приблизно там, де сходились дві частини тих сходів, збереглось зображення мушель. Чи не є вони натяком на дорогу святого Якова, паломницький шлях, що пролягає на захід, до Атлантичного океану? Зокрема, через Галісію.

Як же спокусливо думати, що десь там, на шляхах іспанської Галісії («finis terrae», краю світу), архітектор і скульптор зустрілись, заприятелювали, й подалися працювати до далекої Галичини, чия назва двоїсто натякала на інші можливості долі. Мій здогад чимось схожий на рокайль, на обрамлення неправильної форми пустки, також уміщеної на аттику над входом Ратуші.

Меретин і Пінзель залишили знак, що і Бучач є містом паломників.

Колись біблійний патріарх Яків побачив сон біля Єрусалиму, як по велетенській драбині снують до неба і вниз янголи. Пінзель з Меретином знали цей текст, не могли його не знати у місті, де найбільшою громадою були євреї, люди книги, люди Старого Заповіту.

Сходи до Ратуші впали. Драбина, що пов`язує землю Бучача із небом, продовжує існувати у непомічених сходінках і сходженнях містян на пагорби. Де є кіркут і кладовища, з яких також видно вершечок найвищої будівлі, з флюгером.

Діана Ключко

Діана Клочко

Слід янгольського ножа

Є особливий адреналін у тому, як навпомацки, ногами і зором водночас, вперше рухаєшся у невідомому місті — гострота сприйняття пропорцій, об'ємів, колориту й освітлення миттєво активує асоціації, майже не розрізняючи візуальні й вербальні.

«Навіть Королівське джерело, з якого пив король Польщі Ян Собеський, коли повернувся з переможної війни, не уникнуло руйнації: його сходи були розбиті, а меморіальна табличка тріснула; золоті літери королівського імені зблякли і заросли криваво-червонявою пліснявою, немов янгол смерті витер об них свого ножа. На перехрестях вулиць не видно було ані хлопчиків, ані дівчаток, ніхто не співав і не сміявся; вода з джерела витікала просто на вулицю, омиваючи помираючий квартал» — ці рядки з роману Шмуеля Аґнона «Гість на одну ніч» згадувала, йдучи центральною вулицею Бучача, вище того кутка Ратуші, куди ледь не врізається шосе, яким прямують автівки і маршрутки з Франківська до Тернополя (і навпаки).

Тому впізнавши на роздоріжжі оце ж таки Королівське джерело, я зраділа, як пристойно його впорядкували, і після акуратної реставрації вже майже нічого не нагадує похмурий опис Аґнона. Прискіпливо видивлялась огріхи, сліди не так переробки, як стилістичного псування, фотографуючи фрагменти з усіх боків. Зайшла за мур — і увагу мою привернуло місце буквально через дорогу, що йшла праворуч і вверх. Романтичне нагромадження здичавілого винограду здалось мені схожим на рештки якогось маєтку: виднілось ще міцне каміння підпорної

стіни, сіро потинькованих вузьких воріт, між якими не було хвіртки, кілька сходинок, присипаних пожовклим листям акації, здавалось, заманювали піднятись і зазирнути.

Що я там сподівалась побачити — мур будинку із рештками виконниць? Натяк на давніші, хай не аґнонівські, але часи, коли цей квартал помирав?

Коли я стала на останню сходинку, за кілька кроків червоно-брунатні пасма винограду захитались. Загрозливо заворушились, ніби там був хтось, від кого пішла нечутна хвиля окрику «не лізь сюди!» Я вклякла і позадкувала, не обертаючись спиною до того розгойдування, і хоч раціо підказувало «то вітер або бездомний пес» — панічна атака змушувала намацувати сходинки ногами, і їх здалось більше, значно більше, ніж насправді.

Знизу, дещо угамувавши бухкання серця, пройшлася вздовж підпірної стінки, побачила ще одні східці, зазирнула обережно: лиш клубок пасем здичавілого винограду, що розрісся по периметру з якихось причин незабудованою ділянкою.

Пригадався аґнонівський образ: «криваво-червонява пліснява, немов янгол смерті витер об них свого ножа». Письменник використав один з найдавніших образів ангелології, ймовірно, намірено не називаючи конкретних імен Азраїла, Самаеля або Абадона, Шахата чи Машхіта, що зустрічаються у давніх текстах — порівняння плісняви з кров`ю на ножі було підсиленням контрасту не так до згадки короля, як до дзюрчання води для омовіння смертвілого, а тому й «нечистого» міста.

Чи роман, написаний перед Другою світовою війною, мав промовляти до єврейської громади Шибуча/Бучача? Чи Агґон дійсно закликав їх до наступної алії, підказував, що прийшов час покидати занедбані штетли, рушати до землі обітованної? До Палестини, до землі Ізраїлю.

Навряд чи письменник сподівався, що євреї у його рідному місті могли одразу прочитати його твір. Хтось міг зацікавитись новинкою, виданою на івриті, якби вичитав про неї з преси, та чи ізраїльські газети могли з'явитись наприкінці 1930-х у польських штетлах, щоби хтось дав собі труду виписати поштою літературну новинку?

Агґон писав про занепад єврейства на цих землях до катастрофи Шоа, до того, коли під час «акцій» на багатьох міських перехрестях лилась єврейська кров. Нагороджений Нобелівською премією 1966-го, українською роман-передбачення побачив світ 2012-го. Текст про повернення письменника до Шибуча дуже, дуже довго йшов до українського Бучача.

Та слід від янгольського ножа, уявленого Агґоном біля Королівського джерела, і восени 2021-го ще бринів у повітрі там, біля роздоріжжя і джерела...

Діана Клочко

(Не)ймовірна зустріч
у Бейт-Мідраші

Чоловіків різного віросповідання і роду занять поєднає місто, навіть якщо вони жили там з різницею у більш ніж 150 років. Звісно, і за пів століття міста змінюються до невпізнаності, та у Бучачі є будівля, яку могли бачити ті двоє, чиї псевдо ми знаємо краще, ніж справжні імена.

Іоанн Георг Пінзель створив приблизно 1750 р. скульптурне оздоблення ратуші, яку Шмуель Йосеф Аґнон у романі «Нічний постоялець» (1939 р)., вперто уникав хоча би раз назвати. Виникає підозра щодо специфіки цієї «фігури умовчання», адже і Велика синагога, і Бейт-Мідраш при ній, до яких головний альтер-его автора прямує постійно, розміщувались буквально через дорогу від ратуші. Припускаю, фізична близькість єврейських святинь до зображень, заборонених юдаїзмом, очі письменника ображала, тому він вирішив символічно знищити шедевр Пінзеля і Меретина єдино можливим способом. Оточивши його густим і непроникним, як нічна пітьма, мовчанням.

Письменник на початку ХХ століття навряд чи заходив до міських храмів «іновірців» (костелу католиків, монастиря греко-католиків, церкви православних), а ратушу, втілення міської влади, виключно ігнорував. А що ж художник Пінзель? Чи мав право він, охрещений, у середині ХVІІІ століття вільно перебувати, наприклад, у читальній залі Бейт-Мідрашу, щоб піддивитись (або і замалювати) чоловіків і жінок, які тримають книжки, читають їх вголос або про себе, коментують і сперечаються про читане/почуте?

У творах Пінзеля образ книги доволі чудернацький: і Єлизавета, мати Предтечі, і Анна, мати Богородиці, і пророчиця Анна, яка свідчить перше принесення Ісуса до храму, і деякі праотці тримають книги гіпертрофовано збільшеного розміру. Велетенські гроссбухи у їх долонях із довгими пальцями й рафіновано тонкими зап'ястками виглядають, як збірка сторінок, що дрижать і випинаються, закручуються і деформуються, ніби ось-ось розсипляться, розлетяться під дією чи то вітру, чи то надзвичайних емоцій тих, хто їх читає і коментує. У рельєфній композиції «Дванадцятирічний Ісус у Єрусалимському храмі» (1758 р., для амфону храму в Годовиці*) вісім єврейських вчителів із вповні упізнаваними сімейськими рисами у момент, коли до них звертається Христос, схвильовано тлумачать його слова, порівнюючи із тим, що написано у книжках. Найближчі до глядача фігури учителів розміщені так, щоб сфокусувати увагу то на вказівному пальці, що майже наказово втикається у сторінку, то над опуклим чолом з драматично зведеними бровами обличчя, що нахилиється над розгорнутими і закрученими сторінками, аби вгледітись у рядки тексту.

Де художник міг знайти прототипи цих екстатичних юдеїв? Вірогідно, власне у почитальні бучацького Мідрашу, спостерігаючи палітру емоцій при тлумаченні Тори чи Кабали. Інших місць, що їх можна було б трактувати як «публічні бібліотеки», Галичина середини XVIII ст. не мала. Пінзель, звісно, зображав і християн. У образі Атанасія Великого, покровителя роду Шептицьких, праворуч від входу до львівського собору святого Юра, скульптор показує

його із таким же велетенським манускриптом — «народ книги» для нього був поняттям, що об'єднує юдеїв і християн. Бо ні у часи, коли Ісус народився, ні у перші роки християнства, як державної релігії, паперової книги у звичній нам формі кодексу, ще й такого гігантського розміру, ще не існувало. А у столітті Просвітництва — так, і створена в галицьких друкарнях.

Безсумнівно, і для Аґнона книга була надважливою цінністю, він важко пережив дві пожежі власних бібліотек, а коли відвідав Бучач й писав «Нічного постояльця», на площах Німеччини вже палали вогнища з книг. Ідея зміни світу через книгу, що її можна побачити і у творчості Пінзеля, як відображення містики хасидизму, підійшла до трагічної межі.

У Бейт-Мідраші Бучача, коли письменнику віддали від нього ключа, ще могли залишатись ті книги, на які колись дивився Пінзель.

Ось там їхні очі і зустрілись.

Маркіян Прохасько

Буцацький часопростір

Мені завжди хотілося розширити географію і контекст, хоч і не міг сподіватися, що у 27 років потраплю аж в Антарктиду. Працюючи над книгою про цей континент, бачив, що українцям не потрібно доводити, що вони «негірші». Справа в тому, що це і так видно між рядками всієї цієї історії з українською Антарктидою. Тому сподіваюся, що книга підкреслить зокрема включеність України у глобальні процеси з точки зору простору: ми тут, Антарктида там, але наша причетність до неї триває ось вже два століття. Втім, попри розгортання географії, контекст буває розширюється у одній дуже локальній точці просто під боком. У цьому випадку — в Бучачі.

У літературних пошуках мене цікавило зокрема те, яким міг би бути Львів — чи будь-яке інше місто — якби воно залишалося помітною крапкою на карті світу. «Де смагляві італійці купували б солодке грузинське вино, кінзу і шафран, греки привозили горіхи, оливки, цитрини, а поляки підходили б до марокканців купити запашний майоран, родзинки, фініки, чорнослив, кус-кус та курагу... І куди б приїжджали режисери зі Східної Європи, щоб зняти кадри про середньовічне Середземномор'я».

Ця давня літературна цікавість і мотивувала мене відвідати Бучач — рідне місто лауреата Нобелівської премії Шмуеля Йосефа Агнона. І ось перший у житті візит до міста нагадав мені і про Чернівці, і про Івано-Франківськ, і про безліч прикарпатських і галицьких містечок із австрійськими тунелями й мостами над дрібними річечками, що, однак, течуть у глибокій долині між гір.

Книга Аґнона і розповіді про нього самого наштовхнули на об'ємне відчуття життя міста, яким воно було на початку ХХ століття. Немовби, лише у одній точці світу це сприйняття було аж настільки можливим. Невидимий ліфт опускає тебе крізь пелену часу, і там, згори, з-під тієї пелени ти хоч і здалеку, але бачиш Бучач столітньої давнини. А за ним — інші міста Галичини і Східної Європи. І ти розумієш, що те, що з тобою сталося, то не лише про Бучач і Аґнона, а про закопаний, як Троя у землі, світ, на уламках якого ми живемо сьогодні. Світ, у якому хоч і немає ніякого Смарагдового моря, але є щось схоже на всіх тих італійців, греків і марокканців: співжиття культур.

Зрештою, у мене виникла дилема. Адже у багатьох наших містечках у різних пропорціях співжили українці, поляки і євреї. У багатьох із них жили великі і цікаві постаті з різних культур (чи то із однієї потрібної культури?). Проте, звісно, одиниці стають Нобелівськими лауреатами і привертають до себе більше уваги. Втім, якби ж узяти якесь інше місто й іншу постать, приїхати туди на започатковану резиденцію і так само зануритися в атмосферу оповіді про особу та її вже минулу епоху. Чи вдалося б відтворити ефект бучачького часопростору?

І так, і ні.

Ні, бо дарма Аґнон пише: «Більше ніде у світі не знайти такого місця». Бучач з Аґноном — одні.

Але й так, бо вони обоє ще раз показують потенціал цих земель — скільки нам всього є сказати. Прикро, що багато забуто і втрачено. Але перевага у тому, що ми живемо в сучасному світі, все ще спраглому — і спраглому з новою силою — нових сюжетів. Як багато

вже промовили, наприклад, Франція чи Англія, і як багато їм все ще є чого розповісти про себе. А скільки ж можна сказати про Україну! Важко писати там, де все витоптано. Тож у нас є чимала перевага, треба лиш звільнитися від думки, що тутешнє не таке цікаве.

Найцікавіше ж розповідати, коли сам довідуєшся, коли це свіже, і ти у захопленні від власних знахідок. Кожна щаслива і сумна мить, яка сталася з різними народами на цій землі, примножує людські сюжети і їхні сплетіння, які хочеться розповісти і вислухати. Саме такі сюжети, які ми дивимося у всіляких «Абатствах Даунтон» про життєві перипетії людей, родин, містечок, країн. Такі сюжети, які не схематично і через коліно змушують себе полюбити, а сюжети, яким співпереживаєш, які хочеш пройти до кінця, і які розгортають у собі, як у близькій людині, якусь нову грань, після чого ти відчуваєш ще більше спорідненості.

І, може, коли з'явиться критична кількість універсальних сюжетів, що розгорнуться в унікальному українському часопросторі, у світі з'явиться безліч людей, що мріятимуть потрапити бодай колись у житті в Англію, Японію, Україну і ще, може, Францію.

А оскільки Бучач — це місто не лише Аґнона, але й Пінзеля, якого не так давно світ побачив у Луврі, Симона Візенталя, званого «мисливця» на нацистських злочинців, і великого списку інших, то сюжетів тут є безліч: як приватних, так і хитро сплєтених і вплєтених у стародавнє історичне мереживо. Просто-таки і не знати, з чого саме почати серіал про Бучач. Можна і з Аґнона, чому б і ні? Врешті він написав про Бучач чи не найбільше.

Маркіян Прохасько

Істина в ріці.

А ріка у Бучачі, звісно

Інколи ми знаходимо зовсім не те, що шукали. Можливо, ми не розпочинали би пошуків, якби не відчували, що знайдемо щось таке, якесь одкровення. Втім, ніколи не знаєш, яким воно буде. Літературна резиденція імені Аґнона в Бучачі мала якість резонувати із прагненням розширити розуміння міст і містечок, розкиданих по теренах Східної Європи. Містечок чимось дуже подібних, але які через події XX століття пішли різними дорогами.

Блукаючи Бучачем, я зайшов туди, де не мав би нічого такого пізнати. До ріки. Звичайної річечки, де більше нічого не було і нічого не відбувалося. Втім, саме ця річечка, можливо, була моїм найбільшим одкровенням.

Усе почалося тоді, коли я йшов через підвісний місток через цю річку. От ти стоїш і дивишся, як пропливають опалі листки. Ти відвернешся – і безліч листків пропливе непоміченими. Але, стоячи якийсь час над рікою, вдивляючись із мостика, ти збагнеш принцип: побачиш достатньо листків, щоб описати їхній плін. І так із потоком історії. Безліч життів протікає у потоці. Декого помітили, декого ні.

Письменник (або історик чи ще хтось інший) є тим, хто стоїть на містку і робить роботу з фіксації. Завдяки його роботі цю оптику отримують інші. (Звісно, письменником може захотіти і стати хто завгодно, можливо, хтось, хто просто щодня собі ходить через такий місток). Можливо, постійне прагнення щось вловити і зафіксувати так приковує увагу різних письменників до плину часу, потоку ріки, що аж змушує їх смакувати побачене. «Я знову поглянув на річку,

з води підіймався тонкий аромат. Я глибоко вдихнув, смакуючи його», – писав Аґнон про ту ж річку в Бучачі.

Трохи нижче за течією є підхід до води. Там велике дерево опускає гілки у воду і затримує листя. Людина має неймовірно сильне бажання вкорінитися у світі. Може, через притаманне лише їй мислення і виникнення питань вона почувалася чужою у світі? І через прагнення довести собі, що людина теж вкорінена у світ, і виникали печерні малюнки, античні боги, філософія, відбувався вічний пошук сенсу.

Гігантське старе дерево, обросле мохом і чагарником, стояло поруч, наче саме прагнення людства вкорінитися у світі. Прагнення породжує необхідність пам'ятати. Накопичення пам'яті все дужче вкорінює людство у світ. Де гілки пам'яті проникають у плин ріки історії, де пам'ять виловлює й утримує листки-людей (адже вся політична, побутова та інша історія зав'язана на людях – відомих чи ні), там виникають острови культури із плетива історій-пам'ятей. Виловлене із потоку гілками дерева листя скупчується тут і там. Острови листя накопичуються, хоч щось згодом і губиться. А нижче від островів на течії утворюються брижі: після утворення островів плин історії вже не може бути таким, як до цього. Він змінився.

У мене мимоволі виникло запитання: чи резиденція імені Аґнона у Бучачі не є необхідністю пам'ятати? Чи не гілка цієї необхідности вихопила мене з потоку історії – адже це міг бути хтось інший? Чи ми з іншими випадковими з перспективи історії резидентами не створюємо острівець плетива історій-пам'ятей? І чи не внаслідок

цього нижче за течією, тобто внаслідок цих подій, утворюються брижі – у цьому випадку ідеї, які, можливо, ніколи не прийшли би до мене за інших обставин. Відтак ніколи не сформувалися би в текст, поширившись далі. Тож, стоячи там, я думав: як сильно пов'язані місце і думка, контекст і атмосфера? Хіба таких дерев над такими річечками у таких містечках у світі мало? Чи пережив би я подібне, якби зробити подібну резиденцію в іншому місці, в інший час?

Відтак, а якби я тут не був, то чи виникла б ідея? Чи так мало бути, чи це вдалий збіг, чи у тебе є заховані ідеї, частина з яких може проявитися у конкретних місцях? І ще: мандрувати чи ще раз прийти на ті ж місця і побачити те, чого раніше не бачив? Це різні шляхи, а який обрати? Думки виникають на перетині місця і мене, плину певного мого стану, а також часу і контексту.

Далі на ріці я побачив каміння і корінь. Вони продовжили мої пошуки суті розуміння історії. Коли є основа як камінь, на ній легко чіпляється листя, але історія йде гладко. Коли ж немає дерева чи кам'яної історії, немає певности, але й немає пам'ятання, лише куце бажання теж пам'ятати, то цей корінь хапає листя, нуртує, але там історія не йде гладко (війни пам'яті, переписування історії, крадіжки історії).

Іще нижче по ріці дерево впало у воду. Таке дерево – то давня історія, яка має знекровлену пам'ять і мало сил. На ній багато листя, водночас вона не шумить, але й наче, не пускає брижів. Листя зрубиться, бо жива історія стирається. Агнон, повернувшись до поруйнованого росіянами міжвоєнного Бучача, не зрадів,

побачивши побілену стелю і наново поштукатурені стіни Бейт-Мідрашу, бо це стерло сліди кіптяви, яка утворилася від сотень свічок сотень людей, що молилися там упродовж років. Тепер, коли громада змаліла, та стерильність лише підкреслювала порожнечу, стертість.

Тож, щоб пам'ять не замулювалася, треба якось її оживити, інакше розсипляться острови культури, і сліди на плині історії, брижі розглядяться. Щоб оживити пам'ять, треба відродити прагнення бути вкоріненим. Колись я їхав до Харкова, і двоє ровесників-харків'ян не знали, що існує будинок «Слово». Я сказав, що там жили Багряний, Хвильовий і Остап Вишня. Навчаючись в українській школі, вони «щось таке пригадували» лише про існування Остапа Вишні.

Несподівано вбачається вердикт: коли у спільноти зникає прагнення бути вкоріненим і причетним, то – як і м'язи, яких не використовуєш – згасає пам'ятання себе у минувшині, з якої і випливає розуміння теперішнього. Забуваючи про виловлене листя, з якого створено цілі острови, спільнота втрачає культуру, бо вона – це тяглість, а тяглість – це також пам'ятання. Без них з'являється дезорієнтація і розгубленість. Із таким важко чогось досягати.

Тож їдьмо до Бучача й Гадяча, до Львова та Києва, Одеси і Харкова, виявляючи бажання бути причетним до місця, де живемо, і несподівано перед нами розкриваються багаті пласти дивовижної культури. І виявиться, що ці пласти зовсім не локальні, а плавно перетікають у пласти інших спільнот по всьому світу.

Маркіян Прохасько

Цивілізація на грані Всесвіту

Століття тому малі міста були місцем зустрічі світу і цивілізації. Газ подекуди проводили ще зовсім недавно — у дев'яностих. Ще кілька років тому навіть у Франківську були хати, куди місто не провело водопостачання, і люди брали воду з криниць. Рідкісний транспорт, відсутність аудіо приладів, вітрин з екранами, неону і безлічі інших речей. Міське населення всього світу становило на початку XX століття заледве 15 %. Сучасні міста дають настільки багато світла, що не лише у них не можна нормально побачити небо, але навіть за не таким вже і великим Львовом у Брюховичах, де розташована обсерваторія, вже важко проводити якісні астрономічні спостереження на деяких ділянках неба.

Коли у наш час приїздиш вночі на станцію малого містечка, то вражений розсипом зір, шелестом зелені, і шурчанням коників. Люблю подорожувати поїздами, зокрема, через задування самої ночі всередину вагона. Подобається і розігріта сонцем колія, зроблена так, як її придумали ще на початку існування у цих краях залізниці. Дерев'яні шпали, смола, шарудіння шутру, зелень, яка проростає всюди, де її не затолочують вагони, плетиво кольорів. Усі чуття, крім смаку, спонукають до від-чуття. Хоч і перекус у поїзді є окремим культурологічним надбанням, шостим смаком.

Коли вперше сідаєш на велосипед, то помічаєш, що оптика сприйняття простору інакша, ніж коли ти на ногах. Так само в автомобілі, автобусі, на кораблі. Без сумніву, це стосується і залізниці. Її чар у тому, що колія прорізається через простір і дає таке бачення, якого не дає стежка чи дорога. Вільно, навпростець,

роблячи безапеляційний зріз міст, лісів, ландшафтів, не дозволяючи надто собою крутити.

Напір залізниці викликає повагу чи, принаймні, цікавість, ексклюзивне становище. Доріг багато, а залізниця у містечку одна, може кілька. Діти не біжать до дороги махати руками кожній фірі чи авто. Такий жест направлений саме до потяга, що — як голка через полотно — наскрізно прошиває місто живою артерією.

Зрештою, для цього їх і створювали, ті колії понад століття тому. Щоб вони зв'язували містечка у вузлики, дозволяли людям вийти із пограниччя Всесвіту, що знаходилося у кожному малому містечку, у глибоку цивілізацію.

Із 1895 з Бучача залізниця переносила бучачан спершу до Станиславова (Франківська). Лише так, зробивши петлю, можна було потрапити до Львова і далі у великий світ. Звідси притягування між Франківськом і Бучачем, що триває і досі. Близькість є і в природі. Може, Станиславів для Бучача — то древні Ворота Заходу, Ворота Світу? Де би не були ті Ворота, такі постаті, як Аґнон, покидаючи Бучач і повертаючись у нього, неодмінно мали пройти через такі Ворота. Для звершення історії, люди просто зобов'язані були поїхати залізницею. І повернутися залізницею, якщо б хотіли знову у Бучач: «Узявши свої дві валізи, я рушив у глиб станційного двору, видивляючись екіпаж, щоб доїхати до міста. Двір був увесь залитий сонцем; запах смоли та паравозного диму змішувався із ароматом трави і дерев — то був типовий запах залізничних станцій у маленьких містечках», — писав Аґнон про повернення в

Бучач після років відсутності.

Горобці, коти, півні, запах землі. Справді, всі наші маленькі містечка чимось схожі. Здається, вони подібні і зі своїми чи то викривленими, чи навпаки, ідеалізованими віддзеркаленнями із минулого.

Зелені клаптики забудовуються новими будинками. Шкода тільки, що вони стирають автентичність містечок. Але що таке оте «стирають автентичність»? Бучач от подібний тут на Чернівці, а там трохи на Франківськ, а десь на інші міста і містечка. Але не пригадую, щоб десь у якихось містах бачив ідентичні старі будівлі. Нова ж архітектура якась однакова, що вона під Києвом, що у Львові, що в Бучачі. Єдиний смак дорівнює радше несмаку. Сучасна хвиля забудови, крім решти, ще і посягає на тривалий уклад міського простору, де камінь чергувався із зеленню. Втім, зелені залишається все ще вдосталь.

А ось на кадастрових картах Бучача 1847 року зелені прямокутники займають більшу площу, ніж оранжеві — зелених угідь в місті більше, ніж забудови. Сотню років тому безліч великих тепер міст була такою ж, як Бучач. Навіть у великих на той час містах з більшою вірогідністю зустрічалася цивілізація і Всесвіт. Як багато можливостей це давало людині. Живучи в одній точці планети, ти щодня міг поринати у життя суспільства, сповнене міських клопотів, а щоночі — линути поглядом до Чумацького Шляху й огортатися свіжістю майже незмінної впродовж століть навколишньої природи.

Можливо, межею між цивілізацією і Всесвітом було мистецтво (як завжди, зрештою)? І як то буває у фільмах, внаслідок незнаних явищ просто у людей під носом через зіткнення Всесвіту з містом, раптом на будинках з'явились сецесійні квіти, кам'яні грона винограду, тварини й сцени з життя людей?

Зараз великі міста втекли від світу. Про що переконливо свідчить відсутність сецесії на стінах хмарочосів (жарт). Виходець з українських земель, із містечка Бучач, Нобелівський лауреат з літератури Шмуель Аґнон народився у багатьох сенсах в благодатні часи. На початку і в середині ХХ століття не було хмарних сервісів та флешок, і рукописи та бібліотека Аґнона раз у раз горіли. Втім, натомість він — як і багато вихідців з цих земель — отримав дотик, доступ до неповторного набору налаштувань Всесвіту. Самобутня, трохи забута, трохи розхристана земля, яка довго належала чи то всім, чи то нікому, просякнута втраченою вже мультикультурністю край, який неначе призначений бути батьківським домом для тих, хто збереже про нього щемкий спогад у серці, але назавжди полишить його, щоб лиш із тугою згадувати про нього у снах із нових Батьківщин.

Маркіян Прохасько

Борис Херсонський

Бучач

1.

Жив-був дух часу, цайтгайст, але ті часи минули.

Жив-був дух місця о трьох головах

— українська, польська, єврейська.

Про російську тоді люди в Бучачі й не чули,
то була четверта-зайва, царська та поліцейська.

Три-чотири століття це співіснування тривало.

Та, якщо відверто казати, війни мало що залишили.

Синагога? Євреї зникли, як їх не бувало,

Костьол? Поляків — до Польщі, українцям рота зашили,
рота зашили, добре, що не задушили.

Когось — до Сибіру, у вигнання, бісові діти.

Кому кати були німці, кому совіти.

Як нереальна людина! Як вона швидко зникає,

у просторі розчиняється без залишку — що зробити?

Шукати у сьогоденні минуле — сенсу немає.

Сенс десь зник, зів'яли минулого квіти.

Що дісталось нам, як спадщина? Порожнеча.

Які шляхи залишилися? Тільки депресія й теча.

Спогади та фантазії, рими — всі випадкові.

Кажуть, що десь ще залишились архіви,

що нам користі в них, в кожному слові?

Навкруги озирнешся — все змило, як після зливи.

2.

Коли дві Імперії сказалися від ворожнечі,
прикордонні штетли страждають — їхня доля відома.

Смерть та насильство вони, як звичайні речі:

в бою, під час різанини, під час погрому.

Хтось помер природною смертю — від голоду, чи від тифу,

чи може наслав Господь хворобу, що й ліків немає.

Тікайте, гебреї, до Гамбургу, а там — сідайте на шифу,

і — геть до Канади, там доля й земля чекає

на всіх — на русинів, гебреїв та німців. І в Сполучених Штатах
доля і воля чекають навіть на тих, пархатих.

А тут тобі сусіди замість пиятики і бесіди
влаштують пожежу. Сором який — сусіди!

Може б і жили у злагоді, якщо б не та сивуха.

А тут ріжуть горло рабину від вуха до вуха.

Ще й кажуть во ім'я Отця і Сина і Святого Духа.

Озирнись навкруги — всюди страждання, розруха.

Пливе шифа, везе людей через океанські хвилі.

Невідоме жакливе, але плисти — не спати в могилі.

Дві Імперії взяли містечко в кліщі.

Хто посіяв вогонь — прокинеться на попелищі.

3.

Що залишила у спадщину Перша війна світова?
Часом мені здається, що ця війна ще трива
в романах та на екранах, у спогадах тих, хто помер.
Перші спогади про війну написав товариш Гомер.
Ох, усі ми — троянці, тягнемо в місто коня.
Наша доля сліпа блукає десь навамання.
Наші мрії сліпі — також десь блукають вони,
спотикаючись об руїни Першої світової війни,
між Першою та Другою їде зелений вагон
в рідне містечко мандрує товариш Аґнон.
Майже всі загинули. Хтось скалічений, ледве живий.
Янгол помсти стоїть біля брами, як той вартовий.
День спокути — заборонений навіть ковток води.
Може, й не варто було на два дні повертатись сюди.

4.

Синагогу звали «великою», але чи була велика?

Принаймні з точки зору вірянина-католика:

дві вежі костелу впираються в небосхил

й дзвони щотижня славлять Господа Сил.

Що радість християнину, то юдею – скорбота,
краще неділя, ніж іудейська субота.

Мир від створіння поділено на «ваш» і «наш»:

хто — молитися в церкву, хто — вчитися в бейт-мідраш.

Високий костел – порівняй — синагога нижче,
ближче до ґрунту, до загибелі ближче.

Вітражі збереглися в костелі, в синагозі — вибите скло,
в бейт-мідраші – протяг, в костелі і взимку тепло.

Тільки вітрила знають те, звідки вітер дує.

Те, що гебреїв вб'є, те й синагогу зруйнує,

Голокост на багнетах нацист, як прапор, несе.

Ніхто не замовить слово, ніхто не спасе.

Все це скоро станеться. Поки — молися,

читай у мідраші книжки, що збереглися,

повертайся до Ізраїлю, щоб зберегти життя.

Своєчасна втеча корисніша за каяття.

Борис Херсонский

Борис Херсонський

Неподільно і незлитно

Я пишу ці рядки, ще не бачачи Бучача наживо, не доторкнувшись до його каміння, не спробувавши прорубати собі стежку серед могил єврейського цвинтаря, що дереться по схилу пагорба. Не постоявши в мовчанні біля пам'ятника Шмуелю Йозефу Аґнону, одному з улюблених єврейських письменників.

Я пишу про той «ідеальний» Бучач, образ якого склався у мене від читання роману Аґнона «Нічний постоялець», від старих листівок і фотографій, на яких відображено те, чого вже немає і, на жаль, не буде, бо втрачене невідновно. На цей образ накладається зображене на фото та на відео сучасне містечко, в чомусь типове для українського прикордоння. Цей край переходив із рук у руки, ці містечка трошили війни, їхнє населення драматично змінювалося — геноцид, депортація, еміграція. Стіни, архітектура — тіло міста, населення — його душа. Якщо душа вмирає, тіло приречене на руйнування.

Але в цьому випадку ситуація інша. У містечок Галичини було три душі — польська, українська, єврейська. Три душі, три громади жили у цих містечках. Дві душі покинули його. Українська душа залишилася — спадкоємиця та господаря. Господаря, яка зі зрозумілих причин не могла розпорядитися спадщиною. По-перше, не дуже й бажала. По-друге, не знала, що зі спадщиною робити. Ну католицьку й греко-католицьку церкву можна перетворити на православну... А що робити з бейт-мідрашем чи синагогою?

Але в Бучачі цієї проблеми не було — дві війни не залишили майже нічого від присутності євреїв тут. В тому числі й самих євреїв.

За одним виключенням — цвинтар, з написами на мацевях, які майже ніхто не здатний прочитати, бо написані дивними буквами, написи, які потрібно читати не ліворуч-праворуч, а навпаки — праворуч-ліворуч. Все в них не так, все — навпаки. Й трималися вони завжди остронь...

І поляки теж не дуже тісно спілкувалися з представниками інших спільнот. Природно, спілкувалися, але тільки у силу необхідності: купували, продавали, замовляли та шили одяг та взуття, віддавали у ремонт годинники — різне потрібно у повсякденному побуті? У ньому, побуті, на перший план виходили не етнокультурні особливості, а професійний, функціональний аспект людських відносин. Але й тут були свої особливості — ну для чого поляку чи українцю професія сойфера, переписувача Тори, чи шойхета, різника, який робить свою справу строго за обрядом, забезпечуючи кошерність м'яса? Те ж саме про матеріальну спадщину: для чого єврейські молитовники, суботні канделябри, ханукальні свічки та менори. Книги — спалити. Металеві предмети можна здати в металобрухт (зараз навіть значна частина музейних експонатів вилучена з пунктів збору металобрухту, не кажучи вже про приватні колекції).

І католицькі молитовники для православних недоречні, й Новий заповіт польською ні до чого. А для юдеїв все це чуже, але ж де вони, юдеї?

Ще важливе те, що Бучач, як багато інших маленьких містечок Галичини, був більш-менш занедбаний. Про реставрацію навіть

й не йшлося. А те, що цвинтар зберігся, то, звісно, це не від поваги до минулого, а навпаки — від зневаги. У великих містах з єврейськими кладовищами розібралися швидко. Так було і в Одесі. На моїх очах у сімдесяті було знищено друге єврейське кладовище з меморіалом на честь жертв кривавого погрому 1905 року. Після втручання міжнародної спільноти цей меморіал перенесли на третє (й останнє) кладовище.

Але повернемось до Бучача. Дві постаті, як вежі, підносяться над «загальним рівнем містечка». Це скульптор Пінзель й письменник Аґнон. Пінзель — представник українсько-польського бароко, видатний у масштабах провінції, але невпевнений, що в музеї, де зібрано скульптури того часу й стилю його творіння привернули б особливу увагу глядача. Глядача — ні. Краєзнавця й мистецтвознавця — так. І чим менше залишається скульптур Пінзеля в Бучачі (а процес руйнування не обійшов й цих пам'яток), тим більше уваги краєзнавця. Все ж таки постать Пінзеля залишає певний простір невідомого: не знаємо де й коли народився, де мандрував, де і як обірвалося життя майстра. Атрибуція скульптур у багатьох випадках сумнівна. Які можливості для досліджень й гіпотез! Але ясно, що він представник польської спільноти, однієї з тих, що створювали етнічну мозаїку Галичини загалом й Бучача, зокрема. Відвідував його музей у Львові, зберіг враження експресії, яка наближає його до сучасності, до сьогодні... Нещодавно читав, що одна з скульптур Йогана Пінзеля у Бучачі зазнала значних пошкоджень й перенесена з відкритого повітря під дах, де буде зберігатися...

Так ми побудовані — те, що є, не бережемо, те що втратили — плачемо... Плачемо? Ні, вивчаємо. Втрачене — це невичерпане джерело для досліджень. Прізвища, імена людей, які протягом життя були непомітні, оживають в архівах, потрапляють на сторінки наукових праць — статей та монографій...

Аґнон — інша справа. Це всесвітньо відомий письменник, автор численних романів, ще й увінчаний короною Нобелівського лауреата. Ми точно знаємо, де і коли він народився, де і коли помер, де жив, що писав, відома географія його мандрювань. Незважаючи на декілька пожеж, у яких були знищені його манускрипти, численні книги збереглися, надруковані, перекладені численними мовами, монографії, які присвячені його творчості, видані у багатьох країнах. Але, все ж таки, його постать в Україні залишає деякий присмак марґінальності, бо традиційна єврейська культура в нас сьогодні — щось дивне...

Є чим пишатися. Є що вивчати. Є кому поставити пам'ятник, досить скромний, але ж пам'ятник. Й меморіальна дошка на стіні. Проблема в тому, що Аґнон покинув Бучач, де народився й навчався Торі й Талмуду. Покинув, щоб повернутися, ні, не на одну ніч, на тиждень. Й побачити процес великого руйнування містечка, що торкалося не тільки архітектури, але й того, що на межі двадцятого століття звалося «єврейське життя». Перша світова війна прокотилася Бучачем. Те, що побачив Аґнон, було лише залишками. Й Аґнон повернувся до Палестини й зберіг тим самим своє життя.

Агнон — це псевдонім, який приблизно означає «покинутий» (чоловічий род від «агуна», жінка, яку покинув чоловік, не залишивши навіть листа про розлучення). Але ні, не Агнон був «покинутий». Покинутий був Бучач. Чи помітило містечко його відсутність? Не думаю. Він повернувся сюди своєю відсутністю, своєю славою, здобутою на історичній вітчизні. Своєю тінню.

У «Нічному постояльці» Агнон малює містечко, як місце, яке потрібно покинути. То був відверто сіоністський поклик. Ерец, Свята земля, де тече молоко й мед. Якщо бажаєш бути євреєм — покидай Галичину, бо тут тебе чекає загибель. Я бачу в цьому профетичне передбачення Голокосту. Так, роман пронизаний почуттям ностальгії, але ностальгія, звісно, буває відносно втраченого, яке неможливо повернути, куди неможливо повернутися.

Часто думаю — повторююсь — наскільки мирним було співіснування трьох спільнот? Таких близьких територіально й таких різних релігійно-культурно? Відомо, що євреї спілкувалися переважно поміж собою. Мішані (інтернаціональні та міжконфесійні) шлюби, що було так характерно у радянські часи, що помилково вважали формуванням « нової спільноти » — радянського народу (моя адреса не будинок й не вулиця, моя адреса — Радянський Союз), а насправді було наслідками, чи може, краще сказати, симптомами втрати національної ідентичності, практично не зустрічалися. Євреї погано знали польську й українську навіть у Варшаві, не кажучи вже про маленький Бучач. Єврейський словник типового міщанина, що не належав до єврейської спільноти, був

обмежений декількома десятками слів у кращому випадку.

Чи не було це співіснування маренням, чи не приховувало ворожнечу? На жаль, кривавий досвід Другої світової війни та післявоєнного часу демонструє нам наскільки хибним було це співіснування. Голокост, Волинська різанина...

Загальна атмосфера насильства, типова для війни, збудила все найгірше в людині. «Ти не повинен вбивати», славетна проповідь митрополита Шептицького закликала українців — не бери участі у злочинах! Але не всі почули цей поклик.

Що мене вразило під час дискусій у межах резиденції в Бучачі, що дискусії про Голокост майже втратили напругу трагічності. Деталі, етнографічні й навіть кулінарні питання, питання, чи можливо у сучасному містечку знайти ознаки присутності євреїв у минулому. Були й нема. Це відноситься й до Аґнона, я вже написав, що саме своєю відсутністю він повернувся на свою малу вітчизну...

Колись російський геніальний поет Тютчев написав короткий вірш французькою мовою. Приведу його у своєму перекладі українською.

Як нереальна людина,
Як легко зникає вона!

Її присутність —
лише точка у просторі.
Її відсутність — весь простір.

Борис Херсонский

Борис Херсонський

Цвинтар у Бучачі

Я приїхав до Бучача, який був батьківщиною славетного письменника Шмуеля Йозефа Агнона, де він здобув традиційну єврейську освіту, де він ознайомився з хасидськими легендами, які пізніше, набагато пізніше, ретельно збирав разом із філософом Мартіном Бубером. Я приїхав і до легендарного Бучача, міфологізованого Агноном, міста, містечка, штетла, куди євреї у свій час потрапили дорогою до Єрусалиму і підпали під чарівність прекрасних місць та доброзичливості місцевого населення, яке нібито вважало, що там де євреї — там життя.

Цей романтичний, свого роду Небесний Бучач, Аггон створив у пізні роки життя, коли ностальгічні почуття зазвичай набувають величезної сили. Це містечко вже понад десять років перебувало в руках (хочеться сказати — у пазурах) СРСР. Може тому, створюючи цикл «Місто в його повноті», Аггон не відвідав свою малу батьківщину в черговий раз? Бо реальність була зовсім не схожа на романтичний, релігійний міф.

Я дивлюся, як великий письменник міг творити в такому напрямку після Голокосту? Було питання — чи можлива поезія після Голокосту? Література — чи можлива вона взагалі? Філософія? Теологія? Виявилось, що все це можливе. Навіть на теренах, де трапилась ця катастрофа. Можливе життя. Але не всі були спроможні використати ту можливість.

Євреї Галичини у переважній більшості цю можливість використати не могли. Вони були вбиті, закатовані, їхні душі виривали з тіл на кшталт стоматології середньовіччя. Проте, в кожному столітті є своє середньовіччя. Моє покоління щасливо

обминуло ці жахливі події, ці жорстокі часи. Покоління моїх дідусів та батьків — ні. Вони, навіть ті, хто вижив, були настільки занурені в трагедію, що не були спроможні навіть розповісти про це нам, дітям. Мені було дванадцять років, коли друг мого батька, що приїхав відпочити до Одеси з Ленінграду, запитав мене, де були артилерійські склади, в яких нацисти спалили десять тисяч (виявилось — майже вдвічі більше) євреїв. Я відповів — а що це справді було? Цього не може бути!

— Так, — сказав дядько Натан — не може бути, але було саме так... Але, мабуть навіть говорити про це неможливо. Бо КДБ буде розцінювати це, як сіоністську пропаганду.

— А що таке сіонізм? — запитав я.

— Кого виховали твої батьки? — поставив риторичне питання Натан, зітхнувши.

Але я незабаром знав вже багато, на жаль, знав і слово «жид», яке хтось написав на моєму підручнику з Історії, підручнику, який вартий такого напису. Мої батьки виховали дивного хлопчика, який, відчуваючи себе євреєм, вихрестився якраз для того, щоб мати право на таку розколоту самоідентифікацію.

То були сімдесяті роки, коли проповідь отця Олександра Меня привела багатьох моїх єдиноплемінних під купол християнської Церкви. І то був типовий варіант, де прагнення до Бога зливалось з юнацькою фрондою. Але, ось хлопчикові сімдесят один рік, і саме в день свого народження я стою на єврейському кладовищі Бучача. Точніше на руїнах цього кладовища. Єврейське кладовище має

парадоксальну назву «Бейт Хаїм» — місце життя. Але як бачимо, смерть — це було єдине «життя», яке доля залишила єврейській спільноті Галичини взагалі.

Все заросло терном — не дістатися до небагатьох уцілілих надгробків. Цвинтар обгороджений, вірніше, його територія. У траві то тут, то там уламки надгробків з єврейськими написами, точніше, їх фрагментами, які навряд чи хтось прочитає після того, як дослідники з Ізраїлю та Німеччини розшифрували написи та зробили каталог поховань. Століття, точніше, уламки століть мовчки дивляться на мене, і я опускаю погляд.

Моя добра знайома, яка в дитинстві жила в Козині, якось сказала, що до того, як прочитала Бабеля навіть не уявляла собі, що в Козині колись жили євреї. Йшлося про уривок з «Конармії»: «Кладовище в Козині», де письменник описує якесь дивовижне кладовище з барельєфами рабинів в хутряних капелюхах із довгими бровами й пейсами й надгробними написами великої сили, але, як і скульптури, неможливими на старому цвинтарі.

Навіть я знав, коли читав «Конармію», що зображення людей суворо заборонені Торою, що надгробки рабинів мають ознаку — долоні з розведеними пальцями в ознаку благословення коенів, а надгробки левітів — глечики, з яких ллється вода. Невже не знав цього Бабель, який мав принаймні базову єврейську освіту?

Зараз я зрозумів. Бабель створював міфологічний цвинтар, як пізніше Агнон створював міфологічний Бучач, бо прийняти реальність було неможливо.

Diana Klochko
Markiiian Prokhasko
Borys Khersonskyi

I S L A N D S
O F M E M O R Y

About the Project

Islands of Memory is a publication that resulted from the writer's residency in Buchach, which took place from September to December 2021. This was the third residency to gather Ukrainian writers in Buchach around the literary legacy of the writer, Nobel laureate Shmuel Yosef Agnon, who was born in this town. Since the Buchach residency's start in 2016, Sofia Andrukhovych, Andriy Lyubka, Yevheniya Senik, Oleksiy Chupa, Vasyl Makhno, and Yevheniya Kononenko have served as writers-in-residence.

The project's principle idea is to give writers an opportunity to feel like guests, visitors in Buchach, as Agnon himself had at one time, visiting his hometown for the last time during the interwar period, and on the basis of their impressions, to describe their observations in texts. With this residency, we would like to draw attention to Buchach as the hometown of the Nobel Prize winner, as well as to the theme of small towns and their literary legacies. In 2021, the Ukrainian writers Markiian Prokhasko, Borys Khersonskyi, and Diana Klochko participated in the writer's residency.

The essays written by the participants during their stay in Buchach have now been collected into a book, with added English- and Hebrew-language translations. The project's media partners were the Krytyka Magazine, website publications Zbruch and Chytomo, where, during the course of the project, all of the texts written during the residency were published. The residency and the publication of the collection of essays became a reality thanks to the support of the a Canadian charitable non-profit organization Ukrainian Jewish Encounter.

Diana Klochko

On Stairs That Have Vanished,
Yet Remain

There are cities that have arisen on hills, although the traces of the oldest settlements in them are found nevertheless in valleys and ravines — in the lowlands — and Buchach is one of these. Its form resembles a goblet, on the sides of which flow not waters but roads, to the center, to the lowest point in the city where City Hall emerges, its weathervane visible from all sides.

Roads, paths, sidewalks, and — most typically — steps and stairs lead travelers to a place where a spring once gushed, next to which City Hall arose. For more than two and a half centuries, the city has swirled around this slender building, like some kind of snail encampment that bears the shells of its homes, clinging to the steep slopes with all their might.

It appears that over the centuries, the residents of Buchach have done nothing but consider how to prevent the walls of the immense goblet of the surrounding hills from sliding, and how to reinforce them so that they would not collapse onto City Hall. The load-bearing walls and small walls of terraces — on which grow vegetables, trees, and flowers — support the slopes and buildings whose walls are of varying heights. That is why stairways with a varying number of steps lead to some doorways.

Of course, the city existed long before City Hall, and ever since it was built, it could no longer be ignored. Much too artistic was this administrative building, where municipal self-rule was carried out.

Constructed out of white and pale-yellow stone, it had two creators. In the mid-eighteenth century, the architect Bernard Meretyn and the sculptor Johann Pinsel resolved how to embellish the tripartite structure of City Hall, in order to magnificently honor the patron and de-facto owner of these lands, Michał Potocki — the magnate and official of the Rzeczpospolita, a starosta [governor] of several cities in the Kyiv region, and ruler of the “Buchach key.” An eccentric personality, Potocki financed the costly construction, and it is likely that the sculptural images of “the ten labors of Hercules,” once perched on the parapet above the second story, were dedicated to him. Meretyn conceived the elegant shape, while Pinsel created an immense, twelve-part allegory of how high one must climb up to the municipal government and who stands above it.

Researchers believe that City Hall had more than a spiral wooden staircase that can still be used to climb inside the building as far as the top, to the clock wrapped in dials on four sides. Archaeological research reveals that there must have been considerably more imposing stairs that city residents used to access the second floor, to the rooms where municipal officials were ensconced. It is these very steps that taught people to ascend to the “reigning chambers,” like an ascension above the Earth, in order to view both Potocki’s emblem and his “feats” above the portal. The elevation of a specific individual through a comparison with images of antiquity was entirely acceptable in the rhetoric and art of that period. And very likely, it flattered the influential magnate, whose emblem on City Hall is situated in approximately the same manner as Sheptytsky’s

coat of arms on the Cathedral of St. George in Lviv. I presume that the staircase of Buchach's City Hall was vaguely similar to the staircase of the principal Greek Catholic church because during the construction of the cathedral the cronies Meretyn and Pinsel may have technologically tested in Buchach how to create a majestic composition blending construction, décor, and the physical ascent to the mystical heavens.

That which in Buchach arose from the deepest site in the valley was embodied in Lviv on St. George's Hill.

In the mid-nineteenth century, when the wooden stalls of the Jewish marketplace lit up on City Hall Square, the intricate stairs were consumed by a conflagration. The lavish construction cracked and collapsed, but City Hall remained standing. Since then, the visual illustration of the "climb to the reigning authority" disappeared, the analogy to the cathedral in Lviv dissipated, and the allusions to antiquity evanesced faster than the distinctive contours of the twelve figures on the parapets. The fragments of stone stairs were filched for petty needs, and it seemed as though the memory of them, fragmented into millions of formless scraps, would never be restored. City Hall was photographed now without any hint of the exterior staircase, and it began to be used for something else.

Nevertheless, no wonder Pinsel is considered a "mysterious master," the fragments of whose works are even influencing reality.

Each time that a new house or annex was built onto an older structure in the city, the mandatory stairs were necessarily

constructed. Narrow and serpentine, they also appeared in between buildings, connecting various streets and city levels. They led to porches and verandas, and became steps to the portals of brick buildings and ordinary sheds, private residences and official institutions, to shops, basements, and cellars. Bit by bit, year after year, stairs encrusted all the walls of the gigantic goblet, in whose valley, encompassing City Hall, the city was being built.

The stairs that once led up to the municipal government have disappeared. They have been transformed into the staircases seen in Escher drawings, on which people wander from one to another. Governments may change, but the burghers remain.

Nonetheless, hints and allusions remain.

On the walls of City Hall, roughly where the two sections of those stairs met, the image of shells has been preserved. Do they not allude to the Way of St. James, the route of pilgrimage that stretches westward to the Atlantic Ocean, particularly through Galicia?

How tempting it is to think that somewhere on the highways of Spanish Galicia (*finis terrae*, the end of the Earth), an architect and a sculptor met, became friends, and went off to work in another distant Halychyna/Galicia, whose name hinted doubly at other possibilities of destiny. My conjecture is somehow similar to *rocaille*, to the enframing of an incorrectly shaped wilderness, also contained in the attic above the entrance to City Hall.

Meretyn and Pinsel left behind a mark signaling that even Buchach is a city of pilgrims. Long ago, the biblical Patriarch Jacob had a dream near Jerusalem about a gigantic ladder along which angels scurry to heaven. Pinsel and Meretyn knew this text; they could not have been unaware of this in a city where the largest community was Jewish, the people of the book, a people of the Old Testament.

The stairs to City Hall have collapsed. The ladder that fastens the land of Buchach to the heavens continues to endure in the innumerable steps and staircases and in the townspeople's ascent up the hills. Where there is a kirkut [Jewish graveyard — Trans.], and cemeteries. And from which can also be the summit of the highest building, and its weathervane.

Diana Klochko

The Trace of an Angel's Knife

You experience a particular surge of adrenalin when, in an unfamiliar city, you first move around gropingly with your feet and sight simultaneously: The acuteness of perception of proportions, size, and lighting instantly activates associations, hardly distinguished between visual and verbal ones.

“Even the King’s Well, from which Sobieski, King of Poland, had drunk when he returned victorious from war, had its steps broken, its commemorative tablet cracked; the golden letters of his name were faded and sprouted mosses red as blood, as if the Angel of Death had wiped his knife on them. There were no boys and girls standing on street corners, there was no singing, no laughter; and the well-spouted water, pouring it into the street, as water is poured in the neighborhood of the dying” — I recalled these lines from Shmuel Agnon’s novel *A Guest for the Night* as I walked along the main street of Buchach, above that corner of City Hall where the road, along which cars and minibuses travel from Ivano-Frankivsk to Ternopil (and back), nearly cuts into it.

So, when I recognized this King’s Well at the intersection, I was glad to see how it had been tidied up well and that following correct restoration, practically nothing recalls Agnon’s somber description. Photographing the fragments from all sides, I looked carefully for flaws, traces not so much of a modification as of a spoiled style. I went behind the wall, and a place, literally across the street that went to the right and upward caught my eye. The romantic assemblage of grapes gone wild seemed to resemble the remnants of some manor

house: The strong stone of the load-bearing wall could be seen, as well as the gray plaster of the narrow gates between which there was no wicket, and the few steps strewn with yellowed acacia leaves seemed to entice me to go up and take a look.

What was I expecting to see there — the wall of a building with the remnants of shutters? A hint at earlier times, not Agnon's, but the period when this city block was dying?

When I clambered onto the last step, a few paces away, the reddish-brown strands of grapes trembled. They moved menacingly, as though there was someone there from whom emanated an inaudible cry of "Stay out of here!" I froze then backed away, without turning my back on that swaying, and although reason told me that "it was the wind or a homeless dog," a panic attack forced me to grope with my feet for the steps, of which there seemed considerably more than there actually were.

At the bottom, once I had somewhat calmed down my pounding heart, I walked along the load-bearing wall and saw some more steps. I peeked cautiously: There was only a bunch of strands of those grapes gone wild that had sprung up around the perimeter of an area that was undeveloped for some reason.

I recalled Agnon's image: "mosses red as blood, as if the Angel of Death had wiped his knife on them." The writer had employed one of the most ancient images of angelology, probably intentionally not naming the specific names of Azrael, Samael, or Abaddon, Shachath, or Mashhit, which are encountered in the ancient texts. Comparing

moss to blood on a knife reinforced the contrast not so much between the mention of the king as the gurgling of water for washing a dead body, and thus an “unclean” city.

Was the novel, written before the Second World War, supposed to speak to the Jewish community of Szibucz/Buchach? Was Agnon truly urging them to undertake the next Aliyah, hinting that the time had come to abandon the neglected shtetls and head to the promised land? To Palestine, the Land of Israel?

It is unlikely that the writer was expecting that the Jews in his hometown could read his work right away. Some might be interested in the new creation published in Hebrew if they read about it in the press. But could Israeli newspapers appear in Polish shtetls in the late 1930s if someone put himself to the trouble of mail-ordering this new literary work?

Agnon wrote about the decline of Jewry in these lands before the Shoah, before the time when Jewish blood flowed during “operations” that unfolded at many urban intersections. The premonitory novel, awarded the Nobel Prize in Literature in 1966, appeared in Ukrainian in 2012. The text about the writer’s return to Szibucz traveled very, very slowly to Ukrainian Buchach.

In the fall of 2012, the trace of the angel’s knife, as imagined by Agnon near the King’s Well, was still thrumming there, near the crossroads and the well...

Diana Klochko

An (im)probable encounter
at a Bet Midrash

Men of various confessions and lines of work are united by a city, even if they lived there more than 150 years ago. Of course, even in half a century, cities change to the point of being unrecognizable, and in Buchach, there is a building that could have been seen by the two men whose pseudonyms we know better than their real names.

Around 1750 Johann Georg Pinsel created the sculptural decorations for City Hall that Shmuel Yosef Agnon, in his novel *A Guest for the Night* (1939), stubbornly avoided naming even once. Suspicion around the specific features of this “figure of silence” arises because both the Great Synagogue and the attached bet midrash, toward which the author’s main alter ego constantly heads, were located directly across the street from City Hall. I presume that the physical proximity of the Jewish temples to those images, which are generally banned in Judaism, were an affront to the writer. So, he decided to destroy symbolically Pinsel and Meretyn’s masterpiece in the only way possible: by enveloping it in a thick silence, impenetrable as the darkness of night.

It is hardly likely that at the start of the twentieth century, the writer entered the temples of Gentiles in the city (the Roman Catholic church, the Greek Catholic monastery, Orthodox churches). Furthermore, he defiantly ignored City Hall, the embodiment of the municipal authorities. But what about Pinsel, the artist? Did he, a baptized person, have the right in the mid-eighteenth century to spend time freely in, for example, the reading hall of the bet midrash, in order to take a peek at (or paint) the men and women holding

books, reading them aloud or to themselves, commenting, and arguing about what they have read or heard?

In Pinsel's works, the image of books is quite strange. Both Elizabeth, the mother of the Forerunner, and Anna, the mother of the Mother of God and Anna the prophetess, who prophesied the first presentation of Jesus at the temple, as well as some forefathers, are holding books of an excessively large size. The immense Grossbücher in their hands, with their long fingers and refined, slender wrists, look like a collection of pages that tremble and bulge, twist and deform, as though they will crumble any minute, and fall apart from the action either of the wind or the extraordinary emotions of those who are reading and commenting on them. In the relief composition, Twelve-Year-Old Jesus at the Temple of Jerusalem (1758, designed for the ambon [elevated platform where the Scriptures are read—Trans.] of the church in Hodovytsia), eight Jewish teachers with entirely recognizable Semitic features, at the moment when Christ addresses them, interpret His words excitedly, comparing them to what is written in the books. The figures of the teachers closest to the viewer are placed in such a way as to focus attention on an index finger that almost imperiously pokes at a page, and on the prominent forehead with dramatically raised eyebrows on a face that bends over the open and twisted pages, in order to peer at the lines of the text.

Where could the artist have found the prototypes of these ecstatic Jews? Most likely in the reading room of the Buchach bet midrash, observing the palette of emotions during the interpretation of the

Torah or the Kabbalah. Galicia in the mid-eighteenth century did not have other places that could have been used as “public libraries.” Of course, Pinsel also portrayed Christians. In his representation of Athanasius the Great, the patron of the Sheptytsky family, placed to the right of the entrance to St. George’s Cathedral in Lviv, the sculptor portrays him with a similarly huge manuscript. For him, the “People of the Book” was a concept that united Jews and Christians. For neither in the times when Jesus was born nor in the early years of Christianity as a state religion did paper books in the usual form of a codex, let alone of such a gigantic size, did exist yet. However, during the Age of Enlightenment, yes — and they were produced in Galician printing houses.

There is no doubt that books were extremely important to Agnon as well. He was heartbroken by the two fires that consumed his personal libraries. When he was visiting Buchach and writing *A Guest for the Night*, books were already being burned on bonfires in the squares of Germany. The idea that a book can change the world, a book that can be seen in Pinsel’s work as a reflection of mystical Hasidism, has reached a tragic limit.

The Buchach bet midrash, when the writer was given the key to it, may still contain the books that Pinsel looked at long ago.

This is where their eyes met.

Markiian Prokhasko

The Buchach Spacetime

I always wanted to widen geography and context, although I could not have anticipated that I would end up in Antarctica at the age of 27. When I was working on a book about this continent, I realized that Ukrainians do not need to prove that they are “no worse” than anyone. The point is that this is already clear from between the lines of this whole story about Ukrainian Antarctica. That is why I hope that the book will underscore Ukraine’s inclusion in global processes from the standpoint of space. We are here, Antarctica is there, but our involvement with it has already endured for two centuries. However, despite the development of geography, the context is widening in one very local place very nearby—in this case, Buchach.

In my literary quests, I was particularly fascinated by the question of what Lviv or any other of our cities could have been like had it remained a notable dot on the world map. “Where swarthy Italians would buy sweet Georgian wine, coriander, and saffron, Greeks would bring walnuts, olives, lemons, and Poles would go to the Moroccans to buy fragrant marjoram, raisins, dates, prunes, couscous, and dried apricots... And where film directors would come from Eastern Europe to shoot some footage about the medieval Mediterranean.”

This long-standing literary interest motivated me to visit Buchach, the native city of the Nobel laureate Shmuel Yosef Agnon. My very first visit to the city reminded me of Chernivtsi, Ivano-Frankivsk, and a multitude of small Subcarpathian and Galician towns with Austrian tunnels and bridges spanning small rivers that flow in a deep valley between mountains.

Agnon's book and accounts about him triggered a great sense of the life of the city as it was at the beginning of the twentieth century. It was as though this perception were possible only in one place in the whole world. An invisible elevator drops you through the veil of time, and up there, from beneath that veil, you see, albeit from a distance, the Buchach of a hundred years ago. Then other cities of Galicia and Eastern Europe. And you realize that what has happened to you is not just about Buchach and Agnon but about the world, buried in the soil like Troy, on the ruins of which we are living today. A world in which there is no Emerald Sea but something that resembles all those Italians, Greeks, and Moroccans: the coexistence of cultures.

Then I was confronted with a dilemma. In many of our small towns, Ukrainians, Poles, and Jews coexisted in various proportions. In many of them, there lived distinguished and fascinating figures from various cultures (or from one triune culture?). Of course, individuals become Nobel laureates and garner more attention. But let's say you take another city and another figure, arrive there for the newly established residency, and plunge the same way into an account of a person and his past era. Would it be possible to recreate the effect of the Buchach spacetime?

Yes and no.

No, because it was not for nothing that Agnon wrote: "There is no other place like this in the world." Buchach and Agnon are one.

Yes, because both show once again the potential of these lands—how much we have to say about everything. It is a shame that much

has been forgotten and lost. But the advantage is that we are living in the contemporary world, which is still thirsty—thirsty with new force—for new subjects. For example, how much France or England have already spoken, and how much they still have to say about themselves. And how much can be said about Ukraine! It is difficult to write in places where a path has already been trodden. So we have a considerable advantage. We must only free ourselves of the idea that things in our neck of the woods are not so interesting.

What is most interesting is to recount things that you yourself find out about, when this is fresh, and you are thrilled by your own discoveries. Every happy and sad moment that happened to various peoples on this Earth multiplies human stories and their intricate networks that you want to recount and hear. It is precisely these stories that we watch, all kinds of Downton Abbey shows, about the various twists and turns in the lives of people, families, towns, and countries. The kinds of stories that do not compel you schematically and forcibly to love yourself, but stories that you empathize with, the kinds that you want to see played out to the very end, and which reveal some new facet within themselves, like in a loved one, after which you feel even more kinship.

Perhaps someday, there will appear a critical number of universal stories that will unfold in the unique Ukrainian spacetime, and myriad people will appear in the world who will dream of ending up someday in England, Japan, Ukraine, and maybe France.

But since Buchach is not only Agnon's city but also the city of Pinsel, whom the world saw at the Louvre not long ago, of Simon Wiesenthal, the famous Nazi hunter, and a lengthy list of other people, then there are countless other subjects here, both private ones and those that are cleverly knitted and woven into the ancient lacework of history. One simply does not know how to begin a series about Buchach. Perhaps with Agnon—why not? After all, it was he who wrote the most about Buchach.

M a r k i a n P r o k h a s k o

Markiian Prokhasko

Truth is in the river.

And the river is in Buchach,
of course

Sometimes we discover what we're not searching for at all. Perhaps we would never have started the search if we did not feel that we would find something, some revelation. After all, you never know what it might be. The Agnon Literary Residency in Buchach was supposed to resonate somehow with the intention to broaden an understanding of cities and towns scattered throughout the territories of Eastern Europe; towns that are somehow very similar to each other, but which traveled their separate ways owing to the events of the twentieth century.

In wandering around Buchach, I came to a place where I shouldn't have recognized anything like that: to the river. An ordinary little river, where there was nothing more and where nothing was happening. This very river however may have been my greatest revelation.

Everything started when I was crossing the small suspension bridge spanning this river. You stand and look at the fallen leaves floating by. You turn away, and countless leaves will float by unnoticed. But in standing for some time above the river, staring down from the little bridge, you grasp a principle: You will see enough leaves to describe their flow. And thus, it is with the flow of history. Countless lives sail by in the current; someone was noticed, someone was not.

A writer — or the historian — is someone who stands on the little bridge and does the work of recording. Thanks to his work, others acquire these optics. (Of course, anyone can wish to become a writer and become one; perhaps someone who simply walks across this little bridge every day). Perhaps the constant ambition to grasp

something and record it so captures the attention of various writers to the flow of time, the current of a river that they are compelled to savor what they have seen. "I looked down at the river again. A fine odor rose from the water, I breathed in deeply and savored the air," Agnon wrote about this same river in Buchach.

Just downstream is the approach to the water. There, a large tree drops its branches into the water and catches the leaves. People have an incredibly strong desire to become enrooted in the world. Is it, perhaps, because of cerebration unique to an individual and the emergence of questions that a person felt alien in the world? It is because of the aspiration to prove to oneself that a person is also enrooted in the world that cave paintings, the gods of antiquity, and philosophy came about, and the eternal quest for meaning took place.

A gigantic, old tree, overgrown with moss and brushwood, was standing nearby, like humanity's striving to become enrooted in the world. Striving gives birth to the need to remember. The accumulation of memories is increasingly implanting humanity in the world, where the branches of memory penetrate the flow of the river of history, where memory plucks out and supports people-leaves (all political, quotidian, and other types of history are connected with people, well-known or not). Islands of culture emerge there from the interlacing of stories-memories. Fished out of the current by the tree branches, the leaves bunch up here and there. Islands of leaves accumulate, although something is eventually lost. Below the islands, ripples are formed in the current. After the creation of islands, the flow of history

cannot be as it once was. It has changed.

A question occurred to me involuntarily. Is the Agnon residency in Buchach not the imperative to remember? Was it not a branch of this imperative that snatched me out of the current of history? After all, it could have been someone else. Are we and other residents — accidental ones from the standpoint of history — not creating a small island out of the interweaving of stories and memories? And are the ripples that are formed downstream not the result of this, that is, the result of these ripples — in this case, ideas that perhaps might never have occurred to me under different circumstances and would never have been formed as a text and spread farther? Standing there, I thought: How strongly connected are place and thought, context and atmosphere? Is there a dearth of such trees above such small rivers in the world? Would I have experienced something similar had I done a residency in another place, at another time?

If I had not been there, would that idea have surfaced? Was it supposed to be that way? Was this a happy coincidence? Are there ideas hidden inside of you, some of which can be revealed in specific places? And this: to wander or return to the same places and see what you had not seen earlier? These are different paths: Which to choose? Thoughts emerge at the intersection of place and myself, the certain flow of my condition as well as time and context.

Then on the river, I observed stones and a root. They continued my search for the essence of an understanding of history. When there is a foundation, like a stone, leaves attach themselves to it easily, but

history proceeds smoothly. When there is no tree or rocky history, there is no certainty, and there is no remembrance either, only a trivial desire to recall, also, then this root grabs at leaves, swirls, but history there does not proceed smoothly (memory wars, the rewriting of history, thefts of history).

Farther downstream, a tree has fallen into the water. Such a tree is ancient history that has an exsanguinated memory and little strength. There are many leaves on it; at the same time, it does not make any noise, but it doesn't seem to let go of the ripples either. Leaves become lost because living history is being erased. When Agnon returned to interwar Buchach, which had been destroyed by the Russians, he was not happy to see the whitewashed ceiling and newly plastered walls as this erased the traces of soot that was created by the hundreds of candles of the hundreds of people who had prayed there over the years. Now that the community has been diminished, that sterility has only underscored the void, the erasure.

So that memory is not silted up, we need to revive it somehow; otherwise, the islands of culture will crumble away, and the traces on the flow of history, these ripples, will be smoothed out. In order to revive memory, it is necessary to regenerate the striving to be enrooted. One time I was traveling to Kharkiv, and my two Kharkiv peers did not know that the Slovo building existed. I told them that Bahriany, Khvylovy, and Vyshnia had lived there. When they were at Ukrainian school, they only "recalled something" about Vyshnia.

A conclusion suddenly appears: When strivings to be enrooted and involved disappear from a community, then, like muscles that you do not use, remembering oneself in the past, from which stems understanding of the present, fades away. In forgetting about the caught leaves, from which entire islands are formed, a community loses culture, because culture is continuity, and continuity is also remembrance. And without this, disorientation and confusion occur. In this situation, it is difficult to achieve something.

So let us go to the Buchach and Hadiach, to the Lviv and Kyiv, to the Odesa and Kharkiv, and manifest the desire to become involved in the place where we live. The rich strata of an amazing culture will then be revealed to us in an unexpected way. And you will see that these strata are not local; they are flowing smoothly into the strata of other communities all over the world.

Markiian Prokhasko

Civilization at the edge of the
universe

Centuries ago, small cities were a meeting place for the world and civilization. In some areas gas was connected only recently — in the 1990s. Even up to a few years ago there were houses in Ivano-Frankivsk where the city had not connected them to the water supply, and people took their water from wells. Infrequent transport and the absence of audio devices, storefronts with screens, neon, and countless other things. At the beginning of the twentieth century the urban population of the entire world barely reached 15 percent. Modern cities give off so much light that not only can you normally not see the sky in them, but you also cannot see it even in Lviv, which is not all that big, or in Briukhovychi, the site of an observatory, where it is now difficult to conduct qualitative astronomical observation in certain sectors of the sky

Today, when you arrive at night at a small-town railway station, you are amazed by the scattering of stars, the rustling of greenery, the buzzing of grasshoppers. I love traveling by train, especially because of the night blowing inside the compartment. I also like the sun-heated railway track, which is built the way it was invented back when railways were introduced in these lands. Wooden sleepers, pitch, the crunching of gravel, greenery that sprouts in all places where it is not flattened by train cars, the interlacing of colors. All the senses but that of taste spark feelings. Although a snack on a train is a separate part of the culturological heritage, the sixth sense.

When you get on a bicycle the first time, you notice that the optics of spatial perception are different from when you are on your feet.

It is the same way in a car, a bus, a ship. Without a doubt, this also pertains to the railway. Its charm lies in the fact that the track cuts through space and offers up a sight not offered by a path or a road. Freely, straight ahead, making a magisterial cross-section of cities, forests, and landscapes, without letting yourself be hassled too much.

The crowding on the railway elicits respect or at least fascination, and a state of exclusiveness. There are many roads, but there is only one railway in a small town, perhaps several. Children do not rush to a road and wave at each passing wagon or car. Such a gesture is aimed specifically at a train, which, like a needle through cloth, runs through the town like a living artery.

After all, over a century ago those tracks were created precisely for this, so that they would connect small towns in bundles, allowing people to leave the frontier of the Universe that was found in every small town and head into deep civilization.

Starting in 1895, the railway transported residents from Buchach, first to Stanyslaviv (Ivano-Frankivsk). It was only by making a loop that you could end up in Lviv and farther into the great world, whence the attraction between Ivano-Frankivsk and Buchach. There is also closeness in nature. Perhaps for Buchach, Stanyslaviv is the Gates of the West, the Gates of the World? Wherever these gates might be, such figures as Agnon, who in leaving Buchach and returning to it, must definitely have come through such gates. For the completion of history, people were simply obliged to travel by train. And to return by train, if they wanted to be in Buchach again: "I picked up my

two valises and walked to the back of the station yard, looking for a carriage to take me into town. The yard lay in the sun; the smell of pitch and steam mingled with that of grass and plants, the odor of railway stations in small towns,” wrote Agnon about his return to Buchach after years of being away.

Sparrows, cats, roosters, the smell of soil: truly, all our small towns are alike somehow. It seems that they also resemble each other by their distorted or — the opposite — idealized reflections of the past.

Green bits are being built up with new houses. It is a shame, though, that they are erasing the authenticity of small towns. But what does it mean, “erasing authenticity”? Look, Buchach is similar to Chernivtsi and a bit to Ivano-Frankivsk and a bit to other cities and small towns. But I don’t remember seeing identical old buildings in some cities. New architecture is somehow alike, whether near Kyiv or in Lviv or in Buchach. Uniform taste is more likely to be tasteless. The modern wave of development among other things also encroaches on the long-term mode of urban space, where stone has alternated with greenery. However, there is still plenty of remaining greenery.

On cadastral maps of Buchach from 1847 green rectangles occupy more space than orange ones; there are more green areas in the town than buildings. A hundred years ago countless large cities were like Buchach. Civilization encountered the Universe with greater likelihood even in cities that were large for the time. How many opportunities this afforded people! Living in one place on the planet, every day you could dive into the life of society filled with

urban worries, and every night point your gaze at the Milky Way and envelop yourself in the freshness of surrounding nature, practically unchanged over the centuries.

Perhaps the boundary between civilization and the Universe was art (as always, after all)? And just like in films, as a result of unknown phenomena, right under people's noses because of the collision between the Universe and the city, Secessional flowers, stone clusters of grapes, animals, and scenes from people's lives appear all of a sudden on buildings?

Right now, large cities have fled the world, which is convincingly attested by the absence of the Secession on the walls of skyscrapers (joke). Winner of the Nobel Prize for Literature Shmuel Agnon, a native of the Ukrainian lands, who was from the town of Buchach, was born, in many senses, in a time of grace. In the early- and mid-twentieth century, there were no cloud computing services and USB flash drives, and Agnon's manuscripts and library occasionally perished in a fire. But, like many who were born in these lands, he could touch and had access to a unique array of settings of the Universe. The original land, slightly forgotten, slightly disheveled, which had long belonged either to everyone or to no one, a land that was imbued with multiculturalism, already lost, which seemed to be destined to be the parental home of those who will end up preserving a painful memory about it in their hearts, but will leave it for all time, only to recall it longingly in dreams in their new Fatherlands.

M a r k i a n P r o k h a s k o

Borys Khersonskyi

Buchach

1.

There was a spirit of the times, the Zeitgeist, but those times passed.
There was a spirit of a place with three heads

— Ukrainian, Polish, Jewish.

Of the Russian, the people in Buchach had not heard at the time,
it was a superfluous fourth, tsarist, and policing.

For three-four centuries this coexistence endured.

But to be honest, the wars left behind little.

A synagogue? The Jews disappeared, as though they had never existed,
The Roman Catholic church? The Poles to Poland,

Ukrainians' mouths were sewn shut,
mouths sewn shut, a good thing they were not strangled.

Some were sent to Siberia, into exile, the devil's spawn.

To some, the Germans were executioners; to others — the Soviets.

How unreal a person is! How quickly s/he disappears,
dissolving in space without a trace — what can you do?

Search for the past in the present — it makes no sense.

Sense has disappeared somewhere; the flowers of the past
have withered.

What legacy has come down to us? A void.

What paths remain? Only depression and escape.

Memories and fantasies, rhymes are all random.

People say that archives still remain somewhere,

but what benefit are they to us, from their every word?

Everywhere you look, everything has been washed away,
like after a downpour.

2.

When the two empires went mad from enmity,
the borderland shtetls suffer — their fate is known.
Death and violence, these are commonplace things:
In battle, during a massacre, during a pogrom.
Someone dies a natural death — from starvation or from typhus,
or perhaps the Lord sent a disease for which there are no treatments.
Flee, Hebrews, to Hamburg, and there board a ship,
and away to Canada; there, destiny and land await
all — Ruthenians, Hebrews, and Germans. And in the United States
fate and freedom await even those mangy ones
But here, instead of drinking sprees and conversations, neighbors
will organize a fire. What a shame — neighbors!
Maybe they would live in accord, if not for that cheap corn liquor.
But here, they slit a rabbi's throat from ear to ear.
While saying In the Name of the Father and the Son and the Holy Spirit.
Look around you, everywhere there is suffering, devastation.
The ship sails on, carrying people across the ocean waves.
The unknown is terrible, but to sail means not to sleep in a grave.
The two empires captured the small town with a pincer movement.
Whoever sows gunfire will wake up on smoking ruins.

3.

What was the legacy of the First World War?

Sometimes I think that this war is still ongoing
in novels and on the screens in the memories of those who died.

The first war memoirs were written by Comrade Homer.

Oh, all of us are Trojans, we are dragging a horse into the city.

Our blind destiny is wandering around randomly somewhere.

Our dreams are blind — they too are roaming around somewhere,
stumbling over the ruins of the First World War,

between the First and the Second, a green railroad car

Comrade Agnon is traveling to his native town,

nearly everyone has perished. Someone is maimed, barely alive.

The angel of vengeance stands at the gate like a sentry.

The Day of Atonement — even a sip of water is forbidden.

Perhaps it was not worth it to return here for two days.

4.

The synagogue was named “Great,” but was it big?

At least from the viewpoint of a Catholic believer:

The two towers of the Roman Catholic church press up against the sky
and every week the bells glorify God’s Power.

What is joy for the Christian is sorrow for the Jew,
better a Sunday than a Jewish Saturday.

Peace since the Creation is divided into “yours” and “ours.”

Some pray in church, others study at a bet midrash.

The tall Catholic church — compare: the synagogue is lower,
closer to the ground, where perdition is nearer.

The windows of the Catholic church have been preserved,
in the synagogue — broken windows,
in the bet midrash there is a draft,

in the Catholic church it is warm in the winter.

Only sails know whence the wind blows.

That which will kill the Hebrews will also destroy the synagogue,
the Nazi carries the Holocaust on bayonets, like a flag.

No one will put in a word, no one will rescue.

All this will happen soon. In the meantime, pray,
in the midrash read the books that are preserved,
return to Israel in order to preserve life.

A timely escape is more beneficial than remorse.

B o r y s K h e r s o n s k y i

Borys Khersonskyi

Indivisible and unmerged

I am writing these lines without having seen Buchach in person, without having touched its stones, without having tried to carve out a path for myself among the graves at the Jewish cemetery that climbs the slope of a hill. Without having stood in silence at the monument to Shmuel Yosef Agnon, a beloved Jewish writer.

I am writing about that “ideal” Buchach, the image of which I formed from reading Agnon’s novel *A Guest for the Night* and from old postcards and photographs depicting that which no longer exists and, unfortunately, will never be because it has been lost, never to be restored. Layered onto this image is the modern-day town, as depicted in photographs and videos, which is in some ways typical of the Ukrainian borderland. This land passed from hand to hand; these small towns were crushed by war, and their populations changed dramatically because of genocide, deportation, emigration. Walls and architecture are the body of a city; its population is its soul. When the soul dies, the body is doomed to destruction.

But in this case, the situation is different. In the small towns of Galicia, there were three souls: Polish, Ukrainian, and Jewish. Three souls, three communities, lived in these small towns. Two souls abandoned it. The Ukrainian soul remained, heir and mistress; a mistress who, for understandable reasons, could not manage its heritage. First, it had no great desire. Second, it did not know what to do with its legacy. Well, Roman Catholic and Greek Catholic churches could be turned into Orthodox ones. But what to do with the bet midrashes or the synagogue?

But this problem did not exist in Buchach; the two wars left practically nothing of the presence of Jews here, including the Jews themselves — with one exception: the cemetery with inscriptions on the matzevahs, which almost no one was capable of reading because they were written in strange letters; inscriptions that need to be read not from left to right but the opposite, from right to left. Everything about them is all wrong, everything is the reverse. And they always stood apart...

The Poles, too, did not associate closely with the members of other communities. Naturally, they communicated but only out of necessity: They bought, they sold, they ordered and sewed clothing and footwear, they brought their watches to be repaired — all the necessities of daily life. In the forefront of daily life were not ethnocultural features but the professional, functional aspect of human relations. But even here, there were special features. Why would a Pole or a Ukrainian require the profession of sofer, a Torah scribe, or a shohet, a slaughterer who does his work in strict keeping with kosher laws? The same goes for the material heritage: Of what use were Hebrew prayerbooks, Sabbath calendars, Hanukkah candelabras, and menorahs? Books? Burn them. Metal objects could be brought to scrap metal depots (even today, a substantial number of museum exhibits have been removed from scrap metal depots, not to mention from private collections. And Catholic prayerbooks are pointless for Orthodox believers, and a Polish-language New Testament is useless. To the Jews, all this is foreign. But where are they, the Jews?

What is interesting is that Buchach, like many small towns in Galicia, was more or less neglected. Even restoration was out of the question. That the cemetery has been preserved is, of course, not out of respect for the past but the converse: out of disrespect. Jewish cemeteries in large cities were dealt with swiftly. That was how it happened in Odesa. In the 1970s, before my very eyes, a second Jewish cemetery, along with a memorial in honor of the victims of the bloody pogrom of 1905, was destroyed. After the international community intervened, this memorial was moved to a third (and last) cemetery.

But let us return to Buchach. Two figures soar like towers above the “general level of the town.” Pinsel, a representative of Ukrainian–Polish baroque art, was famous on the provincial scale, but I am not certain that the museum where the sculptures of that period and the style of his works are assembled would attract a viewer’s special attention. A viewer’s — no. A regional historian’s and art historian’s — yes. And the fewer Pinsel sculptures that remain in Buchach (where the process of destruction did not bypass even these monuments) the greater the attention on the part of a regional historian. Nevertheless, there is still much that is not known about Pinsel. We do not know where and when he was born, where and how the life of the master ended. In many cases, the attribution of sculptures is doubtful. What opportunities for research and hypotheses! Yet it is clear that he is a representative of the Polish community, one of those who were creating the ethnic mosaic of Galicia in general and of Buchach. I visited his museum in Lviv; I have retained an impression

of expression that likens him to contemporary times, to the present. I read recently that one of Johann Pinsel's sculptures in Buchach was significantly damaged; it was later moved from outside to a roofed enclosure, where it will be preserved.

This is how we are made: That which exists, we do not conserve; what we have lost, we cry over. Cry over? No, we study it. That which has been lost is an inexhaustible source for research. The names of people who were invisible during their lifetimes come to life in archives, they land on the pages of scholarly works, articles, and monographs.

Agnon is a different matter. He is a world-renowned writer, the author of many novels, and the winner of the Nobel Prize. We know exactly where and when he was born, where and when he died, what he wrote, and the geography of his peregrinations is known. Despite several fires that destroyed his manuscripts, numerous books have been preserved, printed, and translated into many languages; monographs devoted to his work have been published in many countries. Nevertheless, his figure in Ukraine leaves an aftertaste of marginality because in our country traditional Jewish culture is something strange...

We have something to be proud of. There is something to study. There are people who can erect a monument — a rather modest one but a monument, nonetheless. And a memorial plaque. The problem is that Agnon left Buchach, where he was born and studied the Torah and the Talmud. He abandoned it, only to return, not for one night

but one week. To see the process of the small town's great ruination, which touched not only architecture but also that which on the verge of the twentieth century was called "Jewish life." The First World War rolled over Buchach. What Agnon saw was only remnants. And Agnon returned to Palestine and thus saved his life.

Agnon is a pseudonym that means "abandoned" (the masculine form of *agunah*, a woman who has been abandoned by her husband, who does not even leave a letter about divorce). But, no, it was not Agnon who was "abandoned." It was Buchach that was abandoned. Did the small town notice his absence? I think not. He returned here through his absence, his fame that he achieved in his historical fatherland. Through his shadow.

In *A Guest for the Night*, Agnon depicts the small town as a place that one needs to leave. It was an openly Zionist appeal. Eretz, the Holy Land, where milk and honey flow. If you want to be a Jew, leave Galicia, because death awaits you here. In this, I see a prophetic prediction of the Holocaust. For example, the novel is shot through with a feeling of nostalgia, but nostalgia, of course, can be lost and impossible to restore, to where it is impossible to return.

I often think — and I am repeating myself here — about the extent to which the coexistence of the three communities, so territorially close yet so different in terms of religion and culture, was peaceful. We know that the Jews associated mainly with each other. Mixed (interethnic and inter-confessional) marriages, which were so typical during Soviet times that they were mistakenly regarded as the

formation of a “new community” of the Soviet people (my address is not the building or the street but the Soviet Union), were in fact the consequences or, to phrase it more accurately, symptoms of the loss of national identity, and were practically unheard of. Jews had a poor command of Polish and Ukrainian even in Warsaw, not to mention tiny Buchach. The Jewish lexicon of the typical urbanite who did not belong to the Jewish community was limited to a few dozen words, at best.

Was this coexistence not some sort of delirium, did it not conceal enmity? Unfortunately, the bloody experience of the Second World War and the postwar period demonstrates to us how flawed this coexistence was. The Holocaust, the Volyn massacre...

The general atmosphere of violence, typical of wars, awakened the worst in people. “Thou shalt not kill” — the famous sermon of Metropolitan Sheptytsky — called upon Ukrainians not to take part in crimes! But not everyone heard this appeal.

What struck me during the discussions that took place within the framework of the residency in Buchach is that discussions about the Holocaust have practically lost their force of tragedy. Details, ethnographic and even culinary questions, questions around whether it is possible to locate the signs of Jewish presence in the present-day town. This also pertains to Agnon. I have already written that through his very absence, he returned to his small fatherland.

The Russian poet Tyutchev once wrote a short poem in French, cited below in my translation into Ukrainian:

How unreal is a person,
How easily one disappears,
one's presence
is merely a dot in space.
One's absence is all of space.

B o r y s K h e r s o n s k y i

Borys Khersonskyi

The Cemetery in Buchach

I came to Buchach, the fatherland of the famous writer Shmuel Yosef Agnon, where he was given a traditional Jewish education and where he became familiar with Hasidic legends that later, much later, he collected together with the philosopher Martin Buber. I also came to the legendary Buchach mythologized by Agnon; a small town, a shtetl, where Jews at one time turned up on their way to Jerusalem and fell under the spell of the beautiful places and the goodwill of the local population that seemingly thought that where there are Jews, there is life.

Agnon created this romantic type of Heavenly Buchach in the latter years of his life when feelings of nostalgia usually acquire immense force. For over ten years, this town had been in the hands (I want to say claws) of the USSR. Perhaps that is why, in creating the chronicle *A City in Its Fullness*, Agnon did not visit his small fatherland again? For the reality was not at all similar to the romantic, religious myth.

I look: How could the great writer have been creative in this direction after the Holocaust? I had a question: Is poetry possible after the Holocaust? Literature — is it at all possible? Philosophy? Theology? It turned out that all this is possible, even in those areas where this catastrophe occurred. Life is possible. But not everyone was able to take advantage of that opportunity.

The preponderant majority of Galician Jews were not able to use this opportunity. They were killed, tortured to death; their souls were extracted from their bodies along the lines of medieval dentistry. However, every century has its Middle Ages. My generation happily dodged these horrible events, these cruel times. My parents' and grandparents' generations did

not. Even those who survived were so steeped in tragedy that they were incapable even of telling us children about this. I was twelve years old when my father's friend, who had come from Leningrad for a vacation in Odesa, asked me where the artillery stores were in which the Nazis had burned ten thousand Jews (as it turned out, nearly twice as many). I replied: Did that really happen? That's impossible!

"Yes," said Uncle Natan, "it's impossible, but that was exactly the way it was.... But perhaps it is impossible even to talk about this. Because the KGB will view this as Zionist propaganda."

"What is Zionism?" I asked.

"Whom did your parents raise?" Natan asked rhetorically, sighing.

Soon, however, I already knew a lot, unfortunately. I knew the word *zhyd*, which someone wrote on my history textbook, a textbook that is worthy of such an inscription. My parents had raised a strange little boy who, in feeling that he was a Jew, converted to Christianity expressly in order to have this kind of split self-identification.

Those were the seventies, when the sermons of Father Alexander Men brought many of my co-religionists to the Christian Church. This was a typical example in which the desire for God merged with a youthful *Fronde*. But now this little boy is seventy-one, and on his very birthday, I am standing in Buchach's Jewish cemetery; to be more precise, on the ruins of this cemetery. The Jewish cemetery has the paradoxical name of *Bet Chaim* — place of life. But as we see, death was the only "life" that fate had in store for the Jewish community of Galicia in general.

Everything was overgrown with blackthorn; you cannot reach the few surviving tombstones. The cemetery is fenced in or, rather, its territory. Here and there in the grass are chunks of gravestones with Jewish inscriptions or, rather, their fragments that will hardly be read by anyone, now that researchers from Israel and Germany have deciphered the inscriptions and created a catalogue of graves. The centuries — or, rather, fragments of centuries — stare silently at me, and I drop my gaze.

A good friend of mine, who had lived in Kozyn when she was a child, said that prior to reading Babel, she had never even imagined that Jews once lived in Kozyn. This relates to an excerpt from his Konarmiia [Red Calvary], “Cemetery at Kozin,” in which the author describes a strange cemetery with bas-reliefs of rabbis in fur hats with long beards and sidelocks, and gravestone inscriptions of great power, but like in sculpture, impossible in an old cemetery.

When I was reading Konarmiia, even I knew that the Torah strictly forbids depictions of people, that gravestones of rabbis have one particular feature: palms with fingers spread apart indicate the blessing of the Cohanim, while Levite tombstones feature a jug from which water pours. Did Babel, who had at least a basic Jewish education, not know this?

Now I understand. Babel was creating a mythological cemetery, like Agnon later created a mythological Buchach, because to accept reality was impossible.

ידידתי הטובה, שגדלה בילדותה בכוזין, אמרה שפעם, לפני שקראה את
באבל לא העלתה על דעתה שבכוזין חיו אי פעם יהודים. היא התכוונה לקטע
מפרשי האדום, "בית העלמין בכוזין", שבו תיאר הסופר בית קברות מופלא
עם תבליטי רבנים בכובעי פרווה, בזקנים ארוכים ובפאות, וכתובות מצבה רבי
עוצמה, אך כמו הפסלים- בלתי אפשריים בבית עלמין עתיק.

ואני ידעתי, כשקראתי את פרשי האדום, שאסור על פי התורה לצייר דמות
אדם, שמצבות רבנים נושאות את סמל הידיים באצבעות פרושות- ברכת
הכהנים, ומצבות הלויים- כדי מים שנשפכים מהם. האמנם באבל, בעל חינוך
יהודי בסיסי לפחות, לא ידע זאת?

כעת אני מבין. באבל יצר בית עלמין מיתולוגי, כפי שעגנון יצר לימים את
בוצ'אץ' המיתולוגית. שהרי אי-אפשר היה לקבל את המציאות עצמה.

ענית: - "מה, באמת קרה דבר כזה? זה לא ייתכן!"

- "כן" - השיב דוד נתן- "זה לא ייתכן, אבל כך בדיוק היה..."

ואף על פי כן, אולי אי אפשר אפילו לדבר על כך, שהרי הקג"ב יראה בזה תעמולה ציונית.

- "ומה ציונות?" - שאלתי.

- "את מי גידלו הורייך?" - נתן נאנח ותהה.

אך עד מהרה כבר ידעתי הרבה. למרבה הצער, הבנתי גם את המילה "ז'יד", שמישהו רשם על ספר ההיסטוריה שלי, ספר לימוד שלא היה ראוי אלא לכיתוב זה. הורי גידלו ילד מוזר, אשר חש עצמו יהודי, התנצר דווקא כדי שתהיה לו הזכות לזהות חצויה כל-כך.

היו אלה שנות השבעים, שבאותה העת דרשותיו של האב אלכסנדר מנ גרר רבים מבני עמי אל חיק הכנסייה הנוצרית. זה היה תרחיש אופייני, שבו תשוקה לאלוהים התמזגה עם מרד נעורים. אך הנה הילד בן שבעים ואחת, וביום הולדתו אני עומד בבית העלמין היהודי של בוצ'אץ'- ליתר דיוק, בחורבותיו. לבית העלמין היהודי שם פרדוקסלי: "בית חיים". אך בעצם מה שאנו רואים זה שהמוות היה ה"חיים" היחידים שנועדו לקהילה היהודית של גליציה.

הכול הצמיח קוצים- לא ניתן להגיע אל המצבות המעטות שנותרו. את בית העלמין, כלומר מה שנשאר ממנו, גידרו. פה ושם, בין העשב נראים שברי מצבות עם כתובות עבריות- או ליתר דיוק, קטעים מהן, שכבר אין מי שיקרא אותן, לאחר שהחוקרים מישראל ומגרמניה פענחו את הכתובות וערכו קטלוג לקברים. מאות שנים, או שבריהן, מביטות בי בדממה, ואני משפיל מבט.

הגעתי אל בוצ'אץ', שהייתה מולדתו של הסופר הדגול שמואל יוסף עגנון, כאן הוא קיבל חינוך יהודי מסורתי והכיר את האגדות החסידייות, שאותן ליקט ברבות הימים יחד עם הפילוסוף מרטיין בובר. באתי גם אל בוצ'אץ' האגדית, זאת שעגנון הפך למיתוס- עיר, עיירה, שטעטל, שאליה הגיעו יהודים בדרכם לירושלים ונשבו בקסם המקום ובטוב־הלב של האוכלוסייה המקומית, שלכאורה האמינה: היכן שיש יהודים- שם יש חיים.

את בוצ'אץ' הרומנטית והשמימית יצר עגנון בשנות חייו המאוחרות, כאשר רגשות הנוסטלגיה מקבלים עוצמה שאין נעלה ממנה. באותה עת, הייתה העיירה נתונה בידיה- או שמוטב לומר: בציפורניה- של ברית המועצות כבר יותר מעשור. אולי משום כך, כאשר יצר את סדרת הכתבים "העיר ומלואה", לא שב עגנון אל מולדתו הקטנה? כי המציאות כבר לא דמתה כלל למיתוס הרומנטי והדתי כאחד.

אני מהרהר, כיצד יכול היה סופר גדול ליצור בנושא זה לאחר השואה? נשאלה השאלה: האם אפשרית שירה לאחר השואה? האם אפשרית בכלל ספרות? פילוסופיה? תאולוגיה? התשובה היא- הכל אפשרי. אפילו במקומות שבהם התרחשה הקטסטרופה. גם החיים עצמם, התבררו כאפשריים. אבל לא כל אחד היה מסוגל לממש את האפשרות הזו.

רוב יהודי גליציה לא יכלו לממשה. הם נרצחו, עונו, נשמותיהם נעקרו מגופם - כפי שנהגו לעקור שיניים בימי הביניים. אך בכל מאה יש "ימי ביניים" משלהן. דורי שלי ניצל מן המאורעות הנוראים הללו, מן הזמנים האכזריים. דורות אבותיי וסביי - לא. גם מי ששרדו היו שקועים כל־כך בטרגדיה, שלא יכלו לספר לנו, לילדיהם, עליה. הייתי בן שתיים־עשרה כאשר ידידו של אבי, שבא מלנינגרד לנפוש באודסה, שאל אותי היכן עמדו מחסני התחמושת שבהם שרפו הנאצים עשרת אלפי יהודים (ומסתבר שכמעט כפול).

בוריס חרסונסקי

בית העלמין בבוצ'אץ'

מה שהכה בי במהלך הדיונים במסגרת הרזידנס בבוצ'אץ' הוא שהדיון על השואה כמעט איבד את מתח הטרגיות. במקום זאת- פרטים, שאלות אתנוגרפיות, אפילו קולינריות, ושאלה אם ניתן למצוא בעיירה של ימינו סימנים לנוכחות יהודית בעבר. היו- ואינם. וכך גם לגבי עגנון: כבר כתבתי שהוא שב אל מולדתו הקטנה דווקא בהיעדרו.

פעם כתב המשורר הרוסי הדגול פיודור טיוטצ'ב שיר קצר בצרפתית:

מה־קטן הוא האדם,

ובאיזה קלות הוא נמוג! וכמה בקלות הוא נמוג

נוכחותו- אך נקודה בחלל,

ואילו היעדרו- כל המרחב.

באורח נטה ללון מצייר עגנון עיירה שיש לעזוב. קריאה ציונית גלויה: ארץ־ישראל, ארץ־זבת חלב ודבש. רוצה להיות יהודי? עזוב את גליציה, כי כאן צפויה לך כליה. אני רואה בכך נבואה של השואה. כן, הרומן ספוג נוסטלגיה. אך נוסטלגיה היא תמיד ביחס למה שאבד, שאין לשוב אליו.

תכופות אני שואל את עצמי שוב ושוב, עד כמה שליו היה קיום שלוש הקהילות? כה קרובות גאוגרפית, אך כה שונות דתית־תרבותית. ידוע שיהודים דיברו בעיקר בינם לבין עצמם. נישואי תערובת- בין־לאומיים או בין־דתיים- היו אופייניים מאוד בתקופה הסובייטית, ונחשבו בטעות להקמת "קהילה חדשה", "העם הסובייטי" (כפי שאמר השיר המפורסם: כתובתי איננה רחוב, איננה בית, כתובתי- ברית המועצות). אך למעשה היו תוצאה, או מוטב לומר סימפטום, של אובדן זהות. קודם לכן נישואין כאלה כמעט שלא התקיימו. היהודים שלטו בפולנית ובאוקראינית שליטה דלה, אפילו בוורשה, ועל אחת כמה וכמה בעיירה קטנה כבוצ'אץ'. אוצר המילים היהודי של תושב טיפוס של השתייך לקהילה היהודית הסתכם בכמה עשרות מילים, במקרה הטוב.

האם הקיום המשותף לא היה אשליה? לא הסתיר איבה? למרבה הצער, חווייתה העקובה מדם של מלחמת העולם השנייה והתקופה שלאחריה מראה עד כמה שגויה הייתה תחושת הקיום המשותף. השואה. טבח ווהלין.

האווירה הכללית של אלימות, הטיפוסית למלחמה, העירה את הגרוע שבאדם. "לא תרצח"-דרשתו המפורסמת של המטרופוליט אנדריי שפטיצקי קראה לאוקראינים: אל תיטלו חלק בפשע! אך לא כולם שמעו את הקריאה.

ביקרתי במוזיאון שלו בבלביב. הרושם של האקספרסיה נחרת בי - רושם שמקרב אותו אל ההווה. לאחרונה קראתי שאחד הפסלים של יוהאן פינצל בבוצ'אץ' נפגע קשה והועבר מתחת לגג.

כך אנחנו, את הקיים איננו שומרים, ועל האבוד - בוכים. בוכים? אולי נכון יותר לומר חוקרים. האבדה היא מקור בלתי נדלה למחקר. שמותיהם של אנשים שנחשבו שוליים בחייהם קמים לתחייה בארכיונים, מגיעים לעמודי מחקרים, מאמרים ומונוגרפיו.

עגנון הוא עניין אחר, סופר בעל שם עולמי, מחבר רומנים רבים, נושא כתר פרס נובל. אנו יודעים בדיוק היכן נולד, היכן מת, היכן חי, מה כתב, מה הייתה גיאוגרפיית מסעותיו. אף כי שריפות אחדות כילו חלק מכתבי־היד שלו - ספריו נשמרו, נדפסו, תורגמו לשפות רבות. נכתבו עליו מונוגרפיות רבות במדינות שונות, ובכל זאת, דמותו באוקראינה נותרה שולית במקצת - כי התרבות היהודית המסורתית כאן נראית מוזרה, זרה.

יש על מה להתגאות. יש מה לחקור. יש למי להציב אנדרטה - צנועה, אך אנדרטה. ויש לוח זיכרון על הקיר. הבעיה היא שעגנון עזב את בוצ'אץ' - העיר שבה נולד ולמד תורה ותלמוד. עזב, כדי לשוב. לא ללילה אחד, אלא לשבוע. לראות את תהליך החורבן הגדול של העיירה, שבלע לא רק אדריכלות אלא גם את מה שכונה בראשית המאה העשרים "חיים יהודיים". מלחמת העולם הראשונה עברה על בוצ'אץ'. מה שראה עגנון היו רק שאריות. עגנון שב לארץ ישראל, ובכך הציל את חייו.

עגנון, שם עט שמשמעותו "עזוב, נטוש" (מן המילה עגונה - אישה שנעזבה בידי בעלה, בלי גט). אך לא עגנון ננטש. הנעזבת הייתה בוצ'אץ'. האם העיירה הרגישה בהיעדרו? איני סבור כך. הוא שב אליה בהיעדרו, בתהילתו שנרכשה בארץ אבותיו. בצילו.

גם הפולנים לא התקרבו יותר על המידה לנציגי קהילות אחרות. ודאי, דיברו, אך רק לפי הצורך: קנו, מכרו, הזמינו ותפרו בגדים ונעליים, תיקנו שעונים. כחלק מחיי היום-יום. ושם קבע לא ההבדל האתני-תרבותי, אלא ההיבט המקצועי, הפונקציונלי של היחסים. ובכל זאת היו דברים שאין בהם צורך- בשביל מה לפולני או לאוקראיני סופר סת"ם? שוחט? מה יעשה בכתבי קודש? במנורות שבת, בחנוכיות? ספרים- לשרוף. כלי מתכת- לגרוטאות (גם כיום חלק ניכר מהמוצגים במוזיאונים נלקח ממחסני גרוטאות, ואף מאוספים פרטיים). ספרי תפילה קתוליים מיותרים לאורתודוקסים, ברית חדשה בפולנית אינה דרושה לאיש. וליהודים? זה זר. אבל היכן הם, היהודים?

ועוד, בוצ'אץ', כמו עיירות רבות בגליציה, הייתה מוזנחת למדי. על שיקום לא דיברו כלל. בית העלמין שנשמר, לא מתוך כבוד לעבר, אלא להיפך, מתוך זלזול. בערים הגדולות חוסלו בתי העלמין היהודיים במהרה. כך היה גם באודסה. לנגד עיני, בשנות השבעים, הושמד בית העלמין היהודי השני, עם האנדרטה לזכר קורבנות הפוגרום הרצחני של 1905. אחרי לחץ בינלאומי הועברה האנדרטה לבית העלמין השלישי והאחרון.

אך נשוב לבוצ'אץ', שתי דמויות, כמו מגדלים, מתנשאות מעל "רמתה הכללית של העיירה". הפסל פינזל והסופר עגנון. פינזל- אמן הבארוק הפולני-אוקראיני, חשוב בקנה מידה פרובינציאלי. איני בטוח שבמוזיאון שבו נאספו פסלים בני התקופה היה שמים לב ליצירותיו במיוחד. הקהל הרחב- לא. חוקר מקומי, היסטוריון של אמונות- כן. וכלל שהולכים ומתמעטים פסלי פינזל בבוצ'אץ' (וגם הם נפגעים מתהליכי הרס), כן גוברת תשומת הלב של החוקרים. דמותו של פינזל שומרת מימד לא נודע: איננו יודעים היכן נולד, לאן נדד, היכן וכיצד הסתיימו חייו. הייחוס האמנותי של יצירותיו בספק. איזה פתח למחקר! ברור רק דבר אחד- הוא נציג הקהילה הפולנית, אחת מאותן שהרכיבו את הפסיפס האתני של גליציה ושל בוצ'אץ'.

אני כותב את השורות האלה, טרם ראיתי את בוציאץ' בעיניי, טרם נגעתי באבניה, טרם פילסתי שביל בין מצבות בית העלמין היהודי המטפס במעלה הגבעה. טרם עמדתי בדומייה ליד האנדרטה לש"י עגנון- אחד הסופרים היהודים האהובים עלי.

אני כותב על אותו בוציאץ' "האידיאלי", שדמותו נרקמה בי מתוך קריאת הרומן של עגנון אורח נטה ללון, מתוך גלויות ותצלומים ישנים שבהם נראה מה שכבר איננו- ולעולם לא ישוב, כי האבדה בלתי הפיכה. על הדמות הזאת הושלכו צילומים ווידאו של העיירה העכשווית, שבמובנים רבים טיפוסית לאזורי הספר המערביים של אוקראינה. חבל ארץ זה עבר מיד ליד, עיירותיו נכתשו במלחמות, אוכלוסיותיהן השתנו באורח דרמטי- רצח עם, גירוש, הגירה. הקירות, האדריכלות- גוף העיר; יושביה- נשמתה. וכשהנשמה דועכת- הגוף נדון לחורבן.

אבל כאן המצב אחר. לעיירות הגליציה היו שלוש נפשות: פולנית, אוקראינית ויהודית. שלוש קהילות, שלוש נשמות. שתיים עזבו. אחת נותרה- הנשמה האוקראינית, היורשת, הגבירה. גבירה אשר מסיבות ברורות לא יכלה לשלוט בירושה. ראשית, לא ממש רצתה, ושנית, לא ידעה מה לעשות בה. כנסייה קתולית או יוונית-קתולית אפשר להפוך לאורתודוקסית... אבל מה ניתן לעשות בבית מדרש? בבית כנסת?

בבוציאץ' לא הייתה הבעיה הזאת- שתי מלחמות לא הותירו כמעט כלום מנוכחות היהודים כאן. ובכללם, את היהודים עצמם. מלבד פרט אחד- בית העלמין. כתובות על מצבות שאיש כמעט לא יכול לקרוא: כתובות באותיות מזרות, שיש לקרוא אותן מימין לשמאל. הכול הפוך. תמיד. והם- תמיד עמדו מהצד...

בוריס חרסונסקי

בלתי נחלק ובלתי נמסך

בזרס חרסנסק,

4.

בית הכנסת נקרא "הגדול" - אך האם באמת היה גדול?
בעיני המתפלל הקתולי- לא.
שתי מגדלי הכנסייה נוגעים בשמים,
פעמונים מדי שבוע משבחים את ה' צבאות.
מה ששמחה לנוצרי- ליהודי צער.
עדיף להם יום ראשון על שבת.
העולם נחלק מבראשית ל"שלכם" ול"שלנו":
אחד- להתפלל בכנסייה, אחר- ללמוד בבית מדרש.
הכנסייה גבוהה, בית הכנסת נמוך-
קרוב לאדמה, קרוב לחורבן.
הוויטראז'ים נשתמרו בכנסייה,
ובבית הכנסת- חלונות מנופצים,
רוח נושבת בבית המדרש,
ואילו בכנסייה חמים גם בחורף.
רק המפרשים יודעים מהיכן נושבת הרוח.
מה שהורג את היהודים- יהרוס גם את בית הכנסת.
השואה תבוא- הנאצי נושא אותה על כידון.
איש לא יאמר מילה, איש לא ישיע.
הכל יקרה בקרוב. בינתיים- התפלל,
קרא בספרים שעוד נותרו בבית המדרש,
שוב אל ארץ ישראל- לשמור את חיך.
ברחה במועד טובה מתשובה מאוחרת. משיבה מאוחרת?

3.

מה הותירה מלחמת העולם הראשונה בירושה?

לפעמים נדמה לי שעדיין נמשכת.

ברומנים, בסרטים, בזיכרונות המתים.

ראשון כתב על המלחמה חבר הומרוס.

הוי, כולנו טרויאנים, סוחבים אל העיר את הסוס.

גורלנו עיוור, משוטט באפלה.

גם חלומותינו- עיוורים,

נתקלים בהריסות המלחמה הראשונה.

בין הראשונה לשנייה נוסע הקרון הירוק,

חוזר אל העיירה החבר עגנון.

כמעט כולם מתו. מי שנשאר- פצוע, שבור

מלאך הנקמה עומד בשער, כשומר.

יום הכיפורים- אסור אפילו ללגום מים.

אולי לא היה כדאי לשוב הנה

אפילו ליומיים.

2.

כאשר שתי אימפריות השתגעו משנאה,
העיירות שעל הגבול נמחצו- גורלן ידוע.
מוות ואלימות היו כדבר יומיומי:
בקרב, בטבח, בפוגרום.
יש שמתו מוות טבעי- מרעב או מטיפוס,
או שמא שלח ה' מחלה שאין לה מרפא.
ברחו, יהודים, להמבורג- שם עלו על אנייה,
ואל קנדה הפליגו- שם מחכים לכולם מזל ואדמה,
לרותינים, ליהודים, לגרמנים.
וגם בארצות הברית- מזל וחירות,
אפילו לאלה, ה"זידים".
ואילו כאן- השכנים, במקום לשתות יחד,
הדליקו שריפה. בושע וחרפה- שכנים!
אולי היו חיים בשלום לולא היי"ש.
וכאן שחטו לרב את הגרונן- מאוזן לאוזן,
ועוד אמרו: בשם האב, הבן ורוח הקודש.
סובב סביב- סבל וחורבן.
האונייה מפליגה, נושאת אנשים על גלים,
הלא־נודע נורא, אך טוב לטבוע בים
מלהירקב בקבר.
שתי האימפריות לחצו את העיירה כצבת.
מי שזרע אש- יקיץ על חורבותיו.

1.

היו היה רוח הזמן- צייטגייסט- אך הימים חלפו.

היו היה רוח המקום בעל שלושה ראשים- אוקראיני, פולני ויהודי.

על רוסית אז בבוצ'אץ' לא שמעו כלל,

זו הייתה הרביעית המיותרת- של הצאר ושל השוטר.

שלוש מאות שנה או ארבע מאות- כך חיו יחד.

אך המלחמות הותירו מעט, כמעט כלום.

בית הכנסת? היהודים- נעלמו, כאילו לא היו.

הכנסייה הקתולית? הפולנים- לפולין.

לאוקראינים- סתמו את הפה.

סתמו- וטוב שלא חנקו.

יש שנשלחו לסיביר, אחרים להגליה- בני שטן.

לאחדים היו הקלגסים גרמנים, לאחרים- סובייטים.

כמה האדם לא אמיתי! כמה מהר נעלם.

נמוג בחלל עד שלא נותר דבר.

אין טעם לחפש את העבר בהווה,

המשמעות אבדה, פרחי העבר קמלו.

מה נותר לנו בירושה? ריקנות.

איזה דרך נותרה? רק דיכאון ובריחה.

זיכרונות ודמיון, חרוזים אקראיים.

אומרים שעדיין יש ארכיונים,

אבל מה הם שווים, כל מילה ואות?

סביב סביב- הכל נמחק, כמו אחרי מבול.

בוריס חרסונסקי

בוצ'אץ'

בנוסף לכך, פוגע גם בסדר הוותיק של המרחב העירוני, שבו אבן יורק התחלפו זה בזה. ואף-על-פי-כן, ירק עדיין יש בשפע.

ואילו במפות הקרקעות של בוצ'אץ' משנת 1847 תפסו המלבנים הירוקים שטח גדול מן הכתומים- השטחים הירוקים בעיר היו רבים מן הבנוי. לפני מאה שנה, ערים רבות שהן היום גדולות, היו דומות לבוצ'אץ'. אפילו בערים הגדולות יותר של אז אפשר היה למצוא קרבה בין הציוויליזציה ליקום. כמה אפשרויות זה העניק לאדם: לחיות בנקודה אחת על פני האדמה, ובכל יום לשקוע בחיי חברה עירוניים- ובכל לילה לשלוח עיניים אל שביל החלב ולהתעטף ברעננות הטבע סביב, דבר שכמעט ולא השתנה מאות שנים.

ואולי הגבול בין ציוויליזציה ליקום היה האמנות (כרגיל)? וכמו שקורה בסרטים, מתוך תופעות בלתי-מובנות, ממש מתחת לאף, מתוך ההתנגשות בין היקום לעיר- פתאום מעל הבתים הופיעו פרחים בסגנון האר נובו, אשכולות ענבים חקוקים באבן, דימויי בעלי חיים וסצנות מחיי היומיום של אנשים.

כיום הערים הגדולות ברחו מן העולם. וכראיה- העדר האר נובו על קירות גורדי השחקים (בדיחה). ילידי העיירה בוצ'אץ', חתן פרס נובל לספרות שמואל יוסף עגנון, נולד במובנים רבים בתקופה מבורכת. בראשית ובאמצע המאה העשרים לא היו "עננים דיגיטליים" או דיסק-און-קי, והכתבים וספרייתו של עגנון נשרפו פעם אחר פעם. אך במקומם קיבל- כמו רבים מילידי האדמה הזו- נגיעה, גישה אל סט ייחודי של כיוונוני יקום. אדמה מקורית, קצת נשכחת, קצת פרועה, אדמה שהיתה שייכת לכולם או לאיש, ספוגה ברב-תרבותיות שאבדה- ובכל-זאת נועדה להיות בית אב לאלה שישמרו אותה כזיכרון צורב בלב, אך יינטשו אותה לעד, כדי לזכור בכמיהה בחלומותיהם מארצות מולדת חדשות.

לנוסף לכל כרכרה או מכונית. התנועה הזו מיועדת דווקא אל הרכבת, שהיא- כמו מחט בבד- תופרת את העיר כעורק חי.

למעשה, לשם כך נוצרו המסילות האלה לפני יותר ממאה שנה: כדי לקשור את העיירות בקשרים הדוקים, לאפשר לאנשים לצאת מן הספר של היקום, שהיה קיים בכל עיירה קטנה, ולהיכנס אל עומק הציוויליזציה.

מאז 1895 נשאה הרכבת את תושבי בוצ'אץ' תחילה אל סטניסלבוב (היא איוונוד-פרנקיבסק של היום). רק כך, בסיבוב, אפשר היה להגיע אל לבוב ומשם אל העולם הגדול. מכאן נובעת הכבידה בין פרנקיבסק לבוצ'אץ', שנמשכת עד היום. הקרבה קיימת גם בטבע. אולי סטניסלבוב בשביל בוצ'אץ' היו "שערי המערב", "שערי העולם"? היכן שלא היו אותם שערים- דמויות כמו עגנון, שעזבו את בוצ'אץ' ושוב אליה, היו מוכרחות לעבור דרכן. לשם השלמת הסיפור, אנשים היו פשוט חייבים לנסוע ברכבת, ולחזור ברכבת, אם רצו לשוב לעיירה. וכך מתאר ש"י עגנון את שובו: "לקחתי שתי מזוודותי והלכתי אל תוך רחבת התחנה לבקש עגלה שתוליכני העירה. הרחבה כולה היתה מלאה שמש, ריח הזפת ועשן הקטר נתערבבו בריח העשב והעצים- זה היה ריח אופייני של תחנות רכבת בעיירות קטנות".

דרורים, חתולים, תרנגולים, ריח אדמה. באמת, כל עיירותינו הקטנות דומות זו לזו. נדמה שהן משקפות- אם בעיוות ואם באידאליזציה- בבואות מן העבר.

טלאי ירק נבנים בבניינים חדשים. חבל שהם מוחקים את האותנטיות של העיירות. אבל מה זה בעצם "מוחקים אותנטיות"? בוצ'אץ' מזכירה כאן את צ'רנובץ, שם את פרנקיבסק, ובמקום אחר ערים אחרות. אבל איני זוכר שראיתי בשום עיר בתים ישנים זהים. ואילו הארכיטקטורה החדשה- דומה, אם ליד קייב, אם בלביב, אם בבוצ'אץ'. טעם יחיד שהוא יותר חוסר-טעם. גל הבנייה המודרני

לפני מאה שנה היו העיירות הקטנות מקום המפגש של העולם והציוויליזציה. גז חובר פה ושם, רק לא מזמן, בשנות התשעים. עד לפני כמה שנים בלבד, אפילו באיוונו־פרנקיבסק היו בתים שלא חוברו לאספקת מים, ואנשים שאבו מן הבארות. היתה תחבורה דלילה, היעדר מכשירי קול, חלונות ראוה עם מסכים, ניאון ושלל דברים אחרים. בראשית המאה העשרים, רק כחמישה־עשר אחוז מתושבי העולם חיו בערים. הערים המודרניות מפיצות כל־כך הרבה אור, עד שלא זו בלבד שבתוכן אי־אפשר לראות כוכבים, אלא שאפילו בבריו־לוביצ', ליד לביב- שם שוכן מצפה הכוכבים- כבר קשה לבצע תצפיות אסטרונומיות איכותיות בחלקים מסוימים של השמים.

בימינו, כשמגיעים לבילה לתחנת רכבת בעיירה קטנה, נדהמים מפזור הכוכבים, מלחישת העלים וצרצורי החגבים. אני אוהב לנסוע ברכבות גם משום שהלילה עצמו נדחף אל תוך הקרון. חביבה עלי גם המסילה הלוהטת משמש, שנבנתה בדיוק כך בראשית ימי הרכבת באזורים אלה. אדני עץ, זפת, חריקת החצץ, ירק הפורץ בכל מקום שלא נדרס על ידי הקרונות, רקמת הצבעים. כל החושים, מלבד הטעם, מולידים אל תחושת־חיים. ואף־על־פי שגם חטיף בקרון הוא נכס תרבותי בפני עצמו- הטעם השישי.

כשעולים לראשונה על אופניים, מגלים שהאופטיקה של המרחב שונה מזו שבהליכה ברגל. כך גם במכונית, באוטובוס, בספינה. ואין ספק שזה נכון גם ביחס לרכבת. קסמה טמון בכך שהמסילה חותכת את המרחב ומעניקה זווית מבט שאין השביל או הכביש נותנים. ישרה, חותכת, מבצעת חיתוך ללא פשרות בערים, ביערות, בנופים- ואינה נותנת לעצמה להיות מוסבת יותר מדי.

עוצמת הרכבת מעוררת כבוד, או לפחות סקרנות- מעמד ייחודי. כבישים יש הרבה, אבל בעיירה רק מסילה אחת, אולי שתיים. ילדים אינם רצים אל הכביש

מרקיאן פרוחסקו

ציוויליזציה על גבול היקום

גם־היא לזכור- השורש הזה לוכד עלים, המים גועשים, וההיסטוריה שם איננה זורמת חלק (מלחמות זיכרון, כתיבה מחדש, גניבת היסטוריה).

עוד במורד הנהר עץ נפל למים. עץ כזה- היסטוריה עתיקה, שמזכרתה דלה וכוחה מועט. עלים רבים עליו, אך אין בו רחש, וגם אינו יוצר אדוות. העלים הולכים לאיבוד, שהרי ההיסטוריה החיה נמחקת. עגנון, בשובו לבוצ'אץ' ההרוסה בידי הרוסים שבין המלחמות, לא שמח לראות את התקרה המסודת מחדש ואת הקירות המטויחים של בית־המדרש. שכן בכך נמחקו עקבות הפיח שהותירו מאות נרות של מאות מתפללים במשך שנים. וכשנותרה קהילה מצומצמת- הסטריליות הדגישה דווקא את הריק, את המחיקה.

כדי שהזיכרון לא ייטשטש- צריך להחיותו, שאם לא כן יתפוררו איי התרבות והאדוות בזרם יחליקו. כדי להחיות את הזיכרון יש להחיות את התשוקה להשתרש. פעם נסעתי לחרקוב, ושני בני גילי ילידי העיר לא ידעו כלל על קיומו של בית "סלובו". אמרתי להם שחיו שם בגראני, חוילובי ואוסטאפ וישניה. אף שלמדו בבית־ספר אוקראיני, "זכרו במעורפל" רק בקיומו של אוסטאפ וישניה.

עולה פתאום מסקנה מגובשת: כשקהילה מאבדת את תשוקתה להשתרש ולהיות שותפה, כמו שריר שאינו בשימוש, דועך הזיכרון העצמי בעבר, שממנו נובע גם הבנת ההווה. בנטישת העלים שנלכדו, שמהם נבנו איים שלמים- מאבדת הקהילה את תרבותה. כי תרבות היא רציפות, ורציפות היא גם זיכרון. בלעדיהם, באות בלבול ואובדן כיוון, וקשה להשיג דבר.

על־כן, ניסע לבוצ'אץ' ולגאדיאץ', ללביב ולקייב, לאודסה ולחרקוב, נגלה רצון להיות שותפים למקום שבו אנו חיים, ולפתע יתגלו לפנינו שכבות עשירות של תרבות מופלאה. ויתברר ששכבות אלו אינן מקומיות כלל, אלא נשפכות ברכות אל שכבות של קהילות אחרות בכל העולם.

עץ ענק זקן, מכוסה טחב ושיחים, עמד שם, כמו תשוקת האנושות להכות שורש בעולם. התשוקה יוצרת את הצורך לזכור. צבירת הזיכרון משקיעה עוד יותר את האנושות בעולם. במקום שבו ענפי הזיכרון חודרים לזרם ההיסטוריה, במקום שבו הזיכרון לוכד עלים-אנשים (שהרי כל ההיסטוריה הפוליטית והיומיומית כרוכה בבני-אדם- ידועים ושאינם ידועים), נוצרים איים של תרבות, קלועים מסיפורי-זיכרון. העלים הלכודים נאספים פה ושם. נוצרות ערימות עלים, גם אם חלקן נעלמות. ומתחת לאיים נוצרות אדוות: הזרם אינו יכול להיות כשהיה. הוא השתנה.

עלתה בי השאלה: האם השהות על שם עגנון בבוצ'אץ' אינה עצמה צורך לזכור? האם לא ענף של צורך זה לכד אותי מזרם ההיסטוריה- שהרי יכול היה להילכד מישוהו אחר? האם איננו, דיירים במקרה, מנקודת מבט ההיסטוריה, יוצרים אי קטן של שזירת סיפורי זיכרון? והאם לא כתוצאה מכך, במורד הזרם, נוצרות אדוות- במקרה זה רעיונות- שלא היו מתעוררים בי אילולא כן? ושלא היו מתגבשים לטקסט המתפשט הלאה? עמדתי שם וחשבתי: עד כמה קשורים מקום ומחשבה, הקשר ואווירה? וכי חסרים בעולם עצים מעל פלגים בעיירות שאלה? האם הייתי חווה זאת כך אילו התקיימה שהות אחרת במקום אחר ובזמן אחר?

ואם לא הייתי כאן, האם הרעיון היה נולד? האם כך נגזר, או שמא זה צירוף מקרים מוצלח? האם יש בתוכך רעיונות גנוזים, שחלקם עשוי להתגלות רק במקומות מסוימים? ועוד, האם לנסוע למקום חדש, או לשוב שוב ושוב אל אותם מקומות ולראות מה שלא ראית קודם? אלה דרכים שונות- באיזו לבחור? המחשבות נולדות במפגש שבין המקום ואני, בין זרימת מצבי, הזמן וההקשר.

בהמשך הנהר ראיתי סלע ושורש. הם המשיכו את חיפושיי אחר הבנת ההיסטוריה. כשהבסיס הוא אבן- העלים נאחזים בה בקלות, וההיסטוריה זורמת חלק. אך כשאין עץ או סלע-היסטוריה, אין ודאות ואין זיכרון, רק תשוקה חלקית

לפעמים אנו מוצאים דבר מה שלא חיפשנו כלל. ואולי כלל לא היינו יוצאים לחיפוש לולא הרגשנו שנמצא משהו, איזו התגלות. ואף-על-פי-כן, לעולם אינך יודע מה תהיה אותה התגלות. השהות הספרותית על שם עגנון בבוצ'אץ' נועדה להדהד עם השאיפה להרחיב את הבנת הערים והעיירות הפזורות במזרח אירופה. עיירות הדומות זו לזו מאוד, אך אירועי המאה העשרים חלפו דרכן והוליכו אותן לדרכים שונות.

בשוטטי בבוצ'אץ' הגעתי למקום שלא הייתי אמור לגלות בו דבר כזה: אל הנהר. פלג שגרתי, שבו לא התרחש דבר. ואף-על-פי-כן, "יתכן שדווקא הוא היה ההתגלות הגדולה שלי".

הכול התחיל כשעברתי על גשר תלוי מעל הנהר. אתה עומד ומביט בעלים הנושרים הזורמים במים. תסיט את מבטך- אינספור עלים יעברו מבלי שתבחין בהם. אך אם תעמוד זמן מה על הגשר ותביט בנהר, תבין את העיקרון: תראה כל-כך הרבה עלים, עד שתוכל לתאר את מהלכם. וכך גם עם נהר ההיסטוריה-אינספור חיים נישאים בזרימתו. יש שנגלים לעין, ויש שנעלמים.

הסופר (או ההיסטוריון, או סתם אדם) הוא העומד על הגשר ועושה את מלאכת התייעוד. בזכותו זוכים אחרים באותה אופטיקה (ואולי כל אחד, ההולך יום יום על גשר שכזה, יכול לרצות להיות סופר). אולי הרצון התמידי לתפוס ולתעד הוא זה שכוכל את תשומת-ליבם של סופרים לזרימת הזמן, לזרימת הנהר- עד כדי כך שהם מתענגים על הנראה. "שוב הבטתי בנהר, מן המים עלה ניחוח קל. נשמתי אותו עמוקות והתענגתי עליו"- כתב עגנון על אותו נהר בבוצ'אץ'.

מעט במורד הנהר יש גישה למים. שם עץ גדול מוריד ענפיו אל המים ועוצר עלים. לאדם תשוקה עזה להשתרש בעולם. אולי משום שמחשבתו הייחודית והשאלות שהוא מעלה גרמו לו לחוש זר בו? ואולי בשל הרצון להוכיח לעצמו שגם הוא שייך לעולם נולדו ציורי המערות, האלים העתיקים, הפילוסופיה והחיפוש הנצחי אחר משמעות.

מרקיאן פרוחסקו

האמת בנהר.

והנהר בבוצ'אץ', כמובן

המעניין ביותר הוא לספר כאשר אתה עצמך מגלה, כשהדבר טרי ואתה מוקסם מממצאך שלך. כל רגע מאושר או עצוב שאירע לעמים שונים על האדמה הזאת- מכפיל את עלילות האדם ואת שזירותיהן, שמעורות רצון לספר ולשמוע. אלה אותן עלילות שאנו צופים בהן בכל מיני "אחוזות דאונטון" על תהפוכות חיי בני־אדם, משפחות, עיירות, מדינות. עלילות שאינן כופות עצמן באורח סכמטי וגס לאהוב אותן, אלא עלילות שאתה מזדהה איתן, שאתה רוצה ללוות עד תומן, ושהן פותחות בתוכן- כמו באדם קרוב- פן חדש, שלאחריו אתה חש קירבה גדולה עוד יותר.

ואולי כשיצטבר מספר קריטי של עלילות אוניברסליות שיתפתחו בזמן־מרחב הייחודי של אוקראינה- יהיו בעולם אנשים רבים שישאפו להגיע לפחות פעם בחייהם לאנגליה, ליפן, לאוקראינה- ואולי גם לצרפת.

ובוצ'אץ'- איננה רק עירו של עגנון, אלא גם של פינזל, שאך לא מזמן נגלה לעולם בלובר; של שמעון ויזנטל, "צייד" הנאצים הידוע; ושל רשימה ארוכה של אחרים. לפיכך, כאן יש אינספור עלילות: פרטיות, או משולבות בתחבולה בטקסטורה היסטורית עתיקה. לא תדע מהיכן להתחיל את הסדרה על בוצ'אץ'. אפשר גם מעגנון- למה לא? הרי הוא כתב על בוצ'אץ' אולי יותר מכולם.

דרך מסך הזמן, ושם, מבעד לאותו מסך, אתה רואה- ולו מרחוק- את בוצ'אץ' שלפני מאה שנה. ומעבר לה- ערים אחרות בגליציה ובמזרח אירופה. ואתה מבין שהדבר שקרה לך איננו רק על בוצ'אץ' ועגנון, אלא על עולם קבור באדמה כטרויה, עולם שעל חורבותיו אנו חיים היום. עולם שאין בו שום "ים אזמרגד", אבל יש בו משהו הדומה לאיטלקים, ליוונים ולמרוקאים ההם: חיים משותפים של תרבויות.

בסופו של דבר מצאתי את עצמי בדילמה. שהרי ברבות מעיירותינו חיו יחדיו- ביחסים שונים- אוקראינים, פולנים ויהודים. וברבות מהן חיו דמויות גדולות ומעניינות מתרבויות שונות (או מתרבות משולשת אחת?). אולם ודאי, מתימט זוכים להיות חתני פרס נובל ולמשוך אליהם תשומת־לב רבה יותר. ואף־על־פי־ כן, אילו לקחנו עיר אחרת ודמות אחרת, ובאנו לשהות שם, ושקענו באותה מידה באווירה של סיפור על אדם ועל תקופה שכבר חלפה- האם היינו מצליחים לשחזר את אפקט הזמן־מרחב הבוצ'אצי?

גם כן וגם לא.

לא- מפני שאין פלא שעגנון כותב: אין עוד מקום כזה בעולם. בוצ'אץ' ועגנון חד הם.

אבל גם כן- מפני ששניהם מגלים עוד פעם את הפוטנציאל של האדמה הזאת- כמה יש לנו לומר. חבל שכבר הרבה נשכח ואבד. אך היתרון הוא שאנו חיים בעולם המודרני, שעדיין צמא- וצמא מחדש- לסיפורים חדשים. כמה כבר דיברה למשל צרפת או אנגליה, וכמה עוד נותר להן לספר על עצמן. וכמה עוד אפשר לספר על אוקראינה! קשה לכתוב במקום שהכול בו נרמס. לכן לנו יתרון לא קטן- רק עלינו להשתחרר מן המחשבה שהמקומי כאן פחות מעניין.

תמיד רציתי להרחיב את הגאוגרפיה ואת ההקשר, ואף שלא שיערתי שבגיל עשרים ושבע אגיע עד לאנטארקטיקה- זה קרה. בעבודתי על ספר על היבשת ההיא ראיתי שאין צורך להוכיח לאוקראינים שהם "לא נופלים מאחריים". הדבר ניכר ממילא בין השורות של כל הסיפור על אנטארקטיקה האוקראינית. לכן קיוויתי שהספר ידגיש במיוחד את השתלבותה של אוקראינה בתהליכים הגלובליים מנקודת מבט מרחבית: אנחנו כאן, אנטארקטיקה שם- אך הזיקה שלנו אליה נמשכת כבר מאתיים שנה. ואף-על-פי שהגאוגרפיה נפרשת הרחק, לפעמים ההקשר מתרחב דווקא בנקודה מקומית מאוד, סמוך ממש. במקרה זה- בבוצ'אץ'.

במסעותי הספרותיים עניין אותי במיוחד מה היה יכול להיות לביב- או כל עיר אחרת שלנו- אילו נשארה נקודה בולטת על מפת העולם. "שם קונים איטלקים שחומים" יין מתוק מגאורגיה, כוסברה וזעפרן; יוונים מביאים אגוזים, זיתים ולימונים; ופולנים ניגשים למרוקאים לקנות אזוב ריחני, צימוקים, תמרים, שזיפים מיובשים, קוסקוס ומשמששים מיובשים... ולשם היו מגיעים במאים ממזרח אירופה כדי לצלם סצנות על ימי-הביניים של הים התיכון".

אותה סקרנות ספרותית עתיקה היא שדחפה אותי לבקר בבוצ'אץ'- עיר הולדתו של חתן פרס נובל, שמואל יוסף עגנון. והנה, הביקור הראשון שלי בעיר הזכיר לי את צ'רנוביץ, את איוונו-פרנקיבסק, ואת המון העיירות הקרפטיות והגליציאיות עם מנהרות וגשרים אוסטריים מעל פלגי מים קטנים הזורמים בעמק עמוק בין הרים.

ספרו של עגנון, והסיפורים עליו עצמו, עוררו בי תחושת עומק של חיי העיר כפי שהייתה בראשית המאה העשרים. כאילו דווקא בנקודה יחידה בעולם הזה הייתה קליטה כזאת אפשרית במלואה. מעלית בלתי-נראית מורידה אותך

מרקיאן פרוחסקו

בוצ'אץ' - זמן־מרחב

בבית המדרש של בוצ'אץ', כאשר הסופר קיבל לידייו את מפתחו, עוד יכלו להישאר אותם ספרים שאליהם הביט פעם פינזל.

הענקיים בידיהם הדקות ובפרקי כף־היד המעודנים נראים כאסופת דפים רועדים, מתעקלים ומתעוותים כאילו עומדים להתפורר, להתפזר מן הרוח או מן הרגשות העצומים של הקוראים והמפרשים.

בתבליט ישוע בן שתי־עשרה במקדש ירושלים (1758, לאמבון כנסיית הודוביצה), שמונה מורים יהודים, בעלי תווי פנים שמיים ברורים, ברגע שבו פונה אליהם ישוע, מפרשים בהתרגשות את דבריו תוך השוואתם לכתוב בספרים. הדמויות הקרובות ביותר לצופה הוצבו כך שהעין תתמקד פעם באצבע המורה התקועה כמעט בצינור אל תוך הדף, ופעם במצח הבולט עם הגבות הדרמטיות הקמוצות, מתכופף מעל הדפים הפתוחים והמתעקלות כדי לעיין בשורות הטקסט.

היכן יכול היה האמן למצוא דגם ראשוני לאותם יהודים אקסטטיים? קרוב לוודאי שדווקא בבית המדרש של בוצ'אץ', בצפתו בפלטת הרגשות בעת פרשנות התורה או הקבלה. מקומות אחרים שניתן היה לכנותם "ספריות ציבוריות" בגליציה של אמצע המאה ה־18 לא היו. פינזל, כמובן, תיאר גם נוצרים: בדמות אתנסיוס הגדול, פטרון משפחת שפיטיצקי, מימין לכניסה לקתדרלת סנט יור בלביב, הוא מציג אותו אף הוא עם כתב יד עצום ממדים. מושג "עם הספר" עבורו איחד יהודים ונוצרים גם יחד. שהרי לא בימי לידתו של ישוע ולא בראשית הנצרות כדת הרווחת במדינה הייתה קיימת ספרות מודפסת בצורת קודקס כפי שאנו מכירים, על אחת כמה וכמה בגודל ענק כזה. ואילו במאה של ההשכלה-כן, והיא נוצרה בבתי הדפוס הגליציאניים.

אין ספק שגם לעגנון הספר היה ערך עליון. הוא התקשה לשאת את שתי השריפות ששרפו את ספריותיו, וכאשר ביקר בבוצ'אץ' וכתב את "אורח נטה ללון", כבר בערו בביכרות גרמניה מדורות ספרים. רעיון שינוי העולם באמצעות הספר, שניתן לראותו גם ביצירת פינזל כהשתקפות המיסטיקה החסידית, הגיע אל קצו הטרגי.

גברים בני דתות שונות ועיסוקים שונים מחוברים באמצעות עיר אחת, גם אם חיו בה בהפרש של יותר ממאה וחמישים שנה. ברור שגם בחמישים שנה ערים משתנות לבלי הכר, אך בבוצ'אץ' יש בניין שאותו יכלו לראות שני אלה ששמות העט שלהם ידועים לנו יותר משמותיהם האמיתיים.

בסביבות 1750, יוהאן גאורג פינזל, יצר את העיטורים הפיסוליים של בית העירייה, שאותו שמואל יוסף עגנון ברומן שלו "אורח נטה ללון" (1939) הקפיד שלא להזכיר אפילו פעם אחת בשמו. עולה חשד מיוחד סביב "השמטה רטורית", שכן גם את בית הכנסת הגדול וגם את בית המדרש הסמוך לו- אליהם הולך תדיר האלטר אגו המרכזי של הסופר- מיקם עגנון ממש מול בית העירייה. אני משערת, כי הקרבה הפיזית של מקדשי היהדות אל הדימויים האסורים פגעה בעיניו של הסופר, ולכן בחר להשמיד באופן סמלי את יצירת המופת של פינזל ומרטין בדרך האפשרית היחידה: הוא הקיף אותה בדממה עבה ואטומה כחשכת לילה.

בראשית המאה ה-20 ספק אם הסופר נכנס לבתי התפילה של "נוכרים" בעיר (הכנסייה הקתולית, המנזר היווני-קתולי, הכנסייה האורתודוקסית), ומן בית העירייה- סמל השלטון העירוני- התעלם במפגיע. ומה באשר לאמן פינזל? האם היה לו, כמתנצר, זכות חופשית במחצית המאה ה-18 להיכנס, למשל, לאולם הקריאה של בית המדרש כדי להציץ (ואולי אף לצייר) את הגברים והנשים האוחזים ספרים, קוראים בהם בקול או בליבם, מפרשים ומתפלמסים על הנקרא/ הנשמע?

ביצירותיו של פינזל דימוי הספר מופיע באופן מוזר למדי: גם אלישבע אם יוחנן המטביל, וגם חנה אם מרים, וגם הנביאה חנה- עדת ההקרבה הראשונה של ישוע במקדש- וכן כמה מן האבות, אוחזים ספרים עצומים להפליא. הפנקסים

דיאנה קלוצ'קו

פגישה (בלטי) סבירה בבית המדרש

ועדיין, עקבות הסכין של המלאך, שעגנון דימה ליד מעיין המלך, נשמעו גם בסתיו 2021 באוויר שם, ליד הצומת והמעין.

המאמר נכתב במסגרת רזידנציה ספרותית בבוצ'אץ', שמתקיימת ביוזמת מרכז עגנון ובסיוע הארגון הקנדי "הפגישה היהודית-אוקראינית".

רוח או כלב משוטט"- התקפת הפאניקה אילצה אותי לחפש במישוש את המדרגות ברגליים, והן נראו רבות, רבות הרבה יותר ממה שהיו באמת.

למטה, אחרי שהצלחתי להרגיע מעט את דפיקות הלב, הלכתי לאורך קיר התמך, והבחנתי במדרגות נוספות. הצצתי בזהירות: רק סבך של גפנים פראיות, שהתפשטו סביב מגרש שמסיבה כל שהיא לא נבנה.

מזכרתי שוב בדימוי של עגנון: "עשבים אדומים כדם עולים מהן, כאילו שפשף בהם מלאך המוות את סכיניו...". הסופר השתמש באחד הדימויים העתיקים ביותר בספרות המלאכים, וייתכן שהתכוון בכוונה שלא לנקוב בשמות מפורשים- עזראל, סמאל או אבאדון, שחטא או משחית- שמופיעים בטקסטים קדומים. ההשוואה של העובש או העשב לדם על סכין הייתה הגברה של הניגוד- לא כל כך לאזכור המלך, אלא דווקא לנביעת המים שמטרתה טהרה לעיר מתה ולכן גם "טמאה".

האם הרומן, שנכתב לפני מלחמת העולם השנייה, נועד לפנות אל קהילת היהודים של שבוש/בוצ'אץ'? האם עגנון אכן רמז להם כי הגיע הזמן לעלייה נוספת, כי עליהם לעזוב את השטעטלעך הנטושים ולעלות אל ארץ ההבטחה? אל פלשתינה, אל ארץ ישראל?

קשה להניח שהסופר ציפה כי יהודי עירו יקראו את ספרו באותו הזמן. מישהו אולי היה מתעניין בחידוש שיצא לאור בעברית אילו קרא עליו בעיתון, אך האם עיתונים ארצישראלים יכלו להופיע בסוף שנות השלושים בשטעטלעך הפולניים, כדי שמישהו יטרח להזמין בדואר חידוש ספרותי?

עגנון כתב על שקיעת היהדות באותם אזורים עוד לפני אסון השואה, לפני ה"אקציות" שבהן נשפך דם יהודי בצמתים רבים של הערים. הוא זכה בפרס נובל בשנת 1966, אך רק ב-2012 ראה אור באוקראינית הרומן-הנבואה. לטקסט על שובו של הסופר לשבוש לקח זמן רב, רב מאוד, עד שהגיע לבוצ'אץ' האוקראינית.

יש אדרגלין מיוחד בכך שאת לומדת לראשונה ללכת בעיר לא מוכרת- ברגליים ובעיניים גם יחד- והחדות של תפיסת הפרופורציות, הנפחים, הצבעים והאור מפעילה מיד אסוציאציות, כמעט בלי להבחין בין הוויזואלי לבין המילולי.

"כשחזר נוצח פולין מלך סובייסקי הימנה ששטה הבאר היא המלך, אף באר בלבד. מעלותיה שבורות והטבלא שקבעו לשמו רצוצה ואותיות של שמו שהיו עשיות זהב מטושטשות ועשבים אדומים כדם עולים מהן, כאילו שפשף בהם מלאך המוות את סכינא... והיא נובעת מים ושופכתם לרחוב, כדרך ששופכים המים בשכונת..."- בשורות אלה מתוך הרומן של שמואל יוסף עגנון "אורח נָטָה לָלוֹן" נזכרתי כאשר פסעתי ברחוב הראשי של בוצ'אץ', מעל לפינת בית העירייה, שם כמעט מתנגש הכביש שבו נוסעות מכוניות ומיניבוסים מאיוואנו-פרנקיבסק לטרנופיל (ולהיפך).

לכן, כאשר זיהיתי בצומת את מעיין המלך עצמו, שמחתי לראות עד כמה סידור אותו כראוי, וכי לאחר שחזור מדויק, כמעט שלא נותר דבר מן התיאור הקודר של עגנון. בחנתי בקפידה אחר פגמים- לא כל כך של תיקון, אלא של קלקול סגנוני- וצילמתי קטעים מכל צד. נכנסתי מאחורי החומה- ותשומת לבי נמשכה אל מקום שהיה ממש מעבר לכביש, שעלה ימינה כלפי מעלה. סבך רומנטי של גפנים פראיות נראה לי כשרידי אחוזה: אבני תמך מוצקות עדיין נראו, שער צר מטויח באפור, בלי דלת צדדית ביניהם, כמה מדרגות מכוסות בעלי אקציה מצהיבים- כאילו הזמינו אותי לעלות ולהציץ פנימה.

מה ציפיתי למצוא שם- קיר בית עם שרידי תריסים? רמז לימים קדומים יותר, אם לא ימי עגנון, לפחות התקופה שבה השכונה הזו הלכה ודעכה?

כשעמדתי על המדרגה האחרונה, לפתע התנענעו ענפי הגפן האדמדמ-חומים. הם זעו באיום, כאילו יש שם מישרו שממנו יצאה צעקה אילמת: "אל תיכנס!" קפאתי במקומי ונסוגתי לאחור, בלי להפנות את גבי לנענוע הזה, ואף כי השכל לחש "זה

דיאנה קלוצ'קו

עקבות סכין המלאך

בכל פעם שנבנה בעיר בית חדש או תוספת לישן, הותקנו מדרגות. צרות, מתפתלות, הופיעו בין הבתים, חיברו רחובות ומפלסים שונים, הובילו למרפסות ולמבואות, נעשו מדרגות קטנות לפתחי בתים, אסמים, דירות פרטיות ומוסדות ציבור, לחנויות, לבתי מרזח ולמרתפים- מעט מעט, שנה אחר שנה, כיסו מדרגות את כל קירות הקערה הענקית, העמק שבמרכז בית העירייה.

המדרגות, שבעזרתן עלו אל השלטון העירוני- נעלמו. הן הפכו למדרגות המזכירות את ציוריו של אשר, שעליהן בני אדם הולכים איש אל רעהו. שהרי השלטון מתחלף, אך התושבים נשארים.

ועדיין נותרו רמזים וסימנים.

על קירות בית העירייה, בערך במקום שבו התחברו שני חלקי אותן מדרגות, נותרו תיאורי צדפות. האם אין רמז לדרך סנטיאגו, דרך הצליינים שמובילה מערבה, אל האוקיינוס האטלנטי? דרך העוברת גם בגליציה.

קצה (finis terrae) כמה מפתה לחשוב ששם, בדרכים של גליסיה הספרדית העולם), נפגשו האדריכל והפסל, התיידדו, ויצאו לעבוד יחד בגליציה הרחוקה, ששמה רמז אז לדומשמשמעות הגורל. ההשערה שלי דומה לרוזקו, למסגרת הצורנית הלא-סדירה של חלל, שגם היא שולבה באטיק מעל פתח בית העירייה.

מרטין ופינצל הותירו סימן לכך שגם בוצ'אץ' היא עיר של עולי רגל.

פעם ראה אבי האומה יעקב בחלומו ליד ירושלים, סולם עצום שעליו עולים ויורדים מלאכים השמימיים. מרטין ופינצל הכירו טקסט זה, אי אפשר שלא להכירו בעיר שבה הקהילה הגדולה ביותר הייתה יהודית- אנשי הספר, אנשי התנ"ך.

מדרגות בית העירייה קרסו. אך הסולם שמקשר את אדמת בוצ'אץ' עם השמים מוסיף להתקיים במדרגות אין-ספור ובעליותיהם של התושבים אל הגבעות. שם בית העלמין היהודי ושאר בתי הקברות, ומהם נשקף גם תרנה של הבניין הגבוה ביותר, עם שבשבת הרוח.

החוקרים סבורים כי בית העירייה לא הסתפק במדרגות עץ זולוניות, שעד היום אפשר לעלות בהן מבפנים עד למעלה, אל השעון שצגיו מופנים לארבעה כיוונים. מחקרים ארכיאולוגיים רומזים כי היו גם מדרגות חיצוניות מרשימות בהרבה, שעליהן עמדו תושבי העיר אל הקומה השנייה, אל חדרי הפקידים. אותן מדרגות הרגילו יום־יום את ההמונים לעלייה אל "חדרי השלטון" כאל התרוממות מעל האדמה, כדי לראות מעל לפתח גם את סמל פוטוצקי וגם את "גבורותיו".

ההתרוממות של דמות יחידה באמצעות השוואה לדימויים עתיקים הייתה מקובלת באמנות וברטוריקה של התקופה, וסביר כי החמיאה למגננט, שסמל על בית העירייה הוצב פחות או יותר כפי שסמל משפחת שפיטיצקי הוצב על קתדרלת סנט יורה בלביב. אני משערת כי מדרגות בית העירייה דמו במשהו למדרגות מקדש זה, שכן מרטין ופינזל, שהיו ידידים, יכלו בבוצ'אץ' להתנסות מבחינה טכנולוגית כיצד ליצור קומפוזיציה מאסטרטית שבה נשזרים מבנה, קישוט ועלייה גופנית אל השמים המיסטיים.

מה שקם בבוצ'אץ' מן המקום הנמוך ביותר של העמק, התגלם בלביב על הר יורה הקדוש.

כאשר במחצית המאה ה־19 דוכני העץ של השוק היהודי עלו באש בכיכר ליד בית העירייה- המדרגות המפוארות ספגו את להט האש. המבנה המרשים נסדק וקרס, אך בית העירייה נותר על תילו. מאז נעלמה האילוסטרציה החזותית של "העלייה לשלטון", האנלוגיה למקדש הלבובי היטשטשה, והאלאוזיות העתיקות בפסלים התעמעמו מהר יותר מן הקווים של שנים־עשר הדמויות במעקות. שרידי האבן של המדרגות נלקחו, ונראה היה כי הזיכרון להן, מרוסק למיליוני רסיסים חסרי צורה, לא יתחדש עוד. בית העירייה צולם כבר בלי כל רמז למדרגות החיצוניות, וגם שימושיה השתנו.

ואף על פי כן, לא לחינם נחשב פינזל ל"אמן המסתורין", שגם שביר יצירותיו משפיעים על המציאות.

יש ערים שקמו על גבעות, אף כי את עקבות היישובים הקדומים ביותר בהן מוצאים דווקא בעמקים ובנחלים, בשפלים. בוצ'אץ' היא מן הערים הללו: צורתה כיום דומה לקערה, שקירותיה אינם מזילים מים אלא דרכים- אל המרכז, אל הנקודה כמעט הנמוכה ביותר בעיר, שממנה מתנשא בית העירייה, ותרנה נראה מכל עבר.

דרכים, שבילים, מדרכות, ובעיקר מדרגות וסולמות, כך או אחרת מוליכים את ההולכים אל המקום שבו פעם פרץ מעיין, ולצדו נבנה בית העירייה. העיר למעלה ממאתיים וחמישים שנה מסתחררת סביב הבניין האלגנטי הזה, כמחנה חלזונות הנושא על גבו את קונכיות בתיו, מחזיק אותן בכל כוחו במדרונות התלולים.

נראה כי בני בוצ'אץ' בכל הדורות לא חדלו לחשוב כיצד לבלום את החלקת קירות הקערה הענקית של הגבעות הסובבות, כיצד לבצר אותן שלא יקרסו על בית העירייה: קירות תמך וקירות קטנים של טרסות, שעליהן צומחים ירקות, עצים ופרחים, מחזיקים את המדרונות ואת הבתים שכתליהם אינם באותו גובה. לכן לדלתות רבות מוליכות מדרגות במספר שונה של שלבים.

אמנם העיר התקיימה זמן רב לפני בית העירייה, אך מאז שנבנתה- כבר אי אפשר היה להתעלם ממנו. הבניין המנהלי היה אמנותי להפליא, כמי שייעודו לגלם את סמכות השלטון העירוני.

הוא נבנה מאבן לבנה ולבנה-צהבהבה, ושני יוצרים עמדו מאחוריו. במחצית המאה ה-18 האדריכל ברנרד מרטין והפסל יוהאן פינזל תכננו כיצד לעטר את הגוף התלת-חלקי של בית העירייה, ובד בבד לחלוק כבוד מפואר לפטרון, בעל האדמות בפועל- המגנאט ונושא המשרה של הרפובליקה הפולנית, מושל ערים אחדות במחוז קייב, אדון "המפתח הבוצ'אצ'י", מיקולאי וואסיל פוטווקי. דמות אקסצנטרית, אשר מימן את הבנייה היקרה, וסביר שדווקא לו הוקדשו תיאורי "עשרת מעללי הרקולס", שהוצבו פעם על המעקה מעל הקומה השנייה. מרטין עיצב את הצורה האלגנטית, פינזל יצר אלגוריה בת 12 חלקים לכך, עד כמה גבוה יש לעלות אל השלטון העירוני, ומי ניצב מעליו.

דיאנה קלוצ'קו

על המדרגות שנעלמו אך קיימות

"איי זכרון" הנו ספר המסכם את האירוח הספרותי בבוצ'אץ' שנמשכה במהלך החודשים ספטמבר – דצמבר של שנת 2021. זהו כבר האירוח שְלִישִׁי האוסף את הסופרים האוקראיניים בבוצ'אץ' סביב עזבונו הספרותי של יליד העיירה הזו, חתן פרס נובל, שמואל יוסף עגנון.

במהלך האירוח הספרותי בבוצ'אץ' משתתפיו היו הסופרים 'בהניה סניק', סופיה אנדרווביץ' ואנדריי ליובקה, וסיל מאכנו, אולכסיי צ'ופה ויבהניה קונונוק.

הרעיון המרכזי של הפרויקט הנו לתת למשתתפיו את האפשרות להרגיש את עצמם אורחים המתאכסנים בבוצ'אץ', כפי שעשה בזמנו עגנון בשעה שביקר לראשונה בעיר הולדתו בתקופה בין מלחמות העולם במאה הקודמת ולתאר על סמך התרשמויותיהם את תונבותיהם בטקסטים. באירוח הנוכחי אנו רוצים למשוך את תשומת הלב לבוצ'אץ' בהיותה כור מחצבתו של חתן פרס נובל, וכמו כן לנושא הערים הקטנות והעיזבון הספרותי שלהן. משתתפי האירוח הספרותי בשנת 2021 היו הסופרים האוקראיניים מרקיאן פרוחסק, בוריס חרסונסקי, דיאנה קלוצ'קו.

המסות שנכתבו על ידי משתתפי האירוח במהלך שהייתם בבוצ'אץ' נאספו כיום בתוך כריכה אחת בתוספת תרגומן לאנגלית והעברית. שותפיו התקשורתיים של הפרויקט הנם מגזין קריטיקה, של הפרויקט הנם האתרים זברוך, צ'יטומו (קריא) – שפרסמו בזמן הפרויקט את כל הטקסטים שנכתבו במסגרת האירוח.

יישום הפרויקט והוצאת הספר התאפשרו הודות לתמיכתה של הקרן 'המפגש האוקראיני-יהודי'.

על הפרויקט

דיאנה קלוצ'קו
מרק'יאן פרוחסקו
בוריס חרסונסקי

א י י ז כ ר ו ן

א י י ז כ ר ו ן